

INŠTITUT RS ZA SOCIALNO VARSTVO
SOCIAL PROTECTION INSTITUTE OF THE REPUBLIC OF SLOVENIA

Otroško delo v Sloveniji

Končno poročilo

Ljubljana, januar 2017

Naročnik: **MDDSZ, Direktorat za družino**
Kotnikova 28
1000 Ljubljana

Skrbnica naloge pri naročniku: dr. Simona Rajšp

Št. pogodbe: 2611-17-050230

Izvajalec: **Inštitut Republike Slovenije za socialno varstvo**
Tržaška 2
1000 Ljubljana

Skrbnica naloge pri izvajalcu: dr. Tamara Narat

Naloga: Otroško delo v Sloveniji

Naslov poročila: **Otroško delo v Sloveniji**, končno poročilo

Avtorji poročila: dr. Tamara Narat
Lea Lebar, mag. družb. inf.
dr. Urban Boljka

Št. poročila 02/2017

Datum izdaje poročila: 31. 01. 2017

Št. izdaje poročila: 01

Kopije: Skrbnica naloge na MDDSZ (1x tiskana verzija, e-verzija)
Skrbnica pogodbe na MDDSZ (1x tiskana verzija, e-verzija)
Arhiv IRSSV (1x)
Prosti izvodi z dovoljenjem naročnika

Odgovorna oseba: mag. Barbara Kobal Tomc, direktorica IRSSV

ZAHVALA SODELUJOČIM

Za sodelovanje pri nastajanju naloge »Otroško delo v Sloveniji« se zahvaljujemo vsem srednjim in osnovnim šolam ter centrom za socialno delo in nevladnim organizacijam, ki so izpolnile anketni vprašalnik, s katerim smo želeli pridobiti vpogled v razsežnost otroškega dela pri nas. Posebej se zahvaljujemo tudi Vrhovnemu državnemu tožilstvu RS za dostop in vpogled v odgovore državnih tožilcev glede primerov otroškega dela. Obenem se zahvaljujemo vsem, ki so sodelovali v intervjuju (mag. Anton Klančnik, vodja Oddelka za mladoletniško kriminaliteto pri Upravi kriminalistične policije Generalne policijske uprave) oz. skupinskem intervjuju (dr. Barbara Turk Niskač, Irena Velič, predstavnica CSD Šiška, Natalija Djoković in Katarina Meden, predstavnici društva Mozaik – društvo otrok).

KAZALO

1	UVOD	5
2	TEORETIČNA IZHODIŠČA	7
2.1	Kako sociološko misliti otroško delo? Uporabnost koncepta (ne)moči	8
2.2	Otroško delo v razvitem svetu	13
3	METODOLOŠKA IZHODIŠČA	16
4	RAZUMEVANJE OTROŠKEGA DELA	23
5	REZULTATI RAZISKAVE	27
5.1	Obseg otroškega dela v Sloveniji	27
5.2	Vzroki za obstoj otroškega dela.....	32
5.3	Posledice otroškega dela	36
6	NEKATERI SISTEMSKI VIDIKI OTROŠKEGA DELA	37
7	PRIMERI OTROŠKEGA DELA	41
7.1	Primer 1:	41
7.2	Primer 2:	44
7.3	Primer 3:	45
7.4	Primer 4:	46
8	ZAKLJUČEK IN PREDLOGI	49
9	LITERATURA	54

KAZALO PREGLEDNIC

<i>Preglednica 4-1: Število otrok, vključenih v otroško delo, kot jih prepoznajo posamezni deležniki (2010–2015, po spolu)</i>	28
--	----

Uporabljeni izrazi, zapisani v moški slovnični obliki, so uporabljeni kot nevtralni za ženske in moške.

Besedilo ni lektorirano.

1 UVOD

Odbor za otrokove pravice¹ poudarja naraščajoč problem otroškega dela pri nas. Med pojavnimi oblikami otroškega dela izpostavlja zlasti beračenje otrok in opravljanje prisilnih nezakonitih dejavnosti, kot so kraje in prodaja prepovedanih drog. Med ranljivi ciljnim skupinami prepozna predvsem otroke pripadnike romske skupnosti.

Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti je zato naročilo nalogo Inštitutu RS za socialno varstvo z namenom, da razišče obseg otroškega dela v Sloveniji, identificira različne ranljive skupine otrok ter ugotovi področja in pogoje dela otrok, kot tudi posledice in vzroke za odpravljanje tovrstnih praks. Opravljena analiza izpostavljenega problema bo služila kot strokovna podlaga za predloge in priporočila državi glede naslavljanja otroškega dela.

V nalogi uporabljamo izraz otroško delo, saj želimo poudariti, da gre za nesprejemljivo prakso. Izogibamo se izrazu »delo otrok«, saj menimo, da je pri prvem negativna konotacija bolj jasno izražena, čeprav se v praksi uporabljata oba izraza (Inšpektorat za delo, ki deluje na podlagi določil Zakona o delovnih razmerjih npr. uporablja poimenovanje »delo otrok«). Da pri obeh izrazih ne gre za sinonima ter da se je pri raziskovanju tega potrebno zavedati poudarja tudi ILO. Ta definira delo otrok (angl. *child work*) kot najširšo kategorijo, kamor uvršča vse plačane oblike dela ter tudi nekatere neplačljive oblike, medtem ko otroško delo (angl. *child labour*) pomeni bolj restriktivno kategorijo, vendar ne v tej meri, da bi vanjo vključil tudi nevarne oblike dela (angl. *hazardous work*) – slednja namreč predstavlja tretjo, najožjo, kategorijo otroškega dela in vključuje aktivnosti, ki predstavljajo tveganja za otroke, za njihov moralni razvoj ter fizično in psihično zdravje (Diallo idr. 2010).

V končnem poročilu otroško delo predstavljamo skozi sociološko perspektivo z rabo koncepta (ne)moči, ki ga v poglavju, ki sledi podrobneje opredelimo. Ugotovitve utemeljimo v podatkih, ki smo jih zbrali s pomočjo izvedbe raziskave in uporabe sekundarnih administrativnih virov ter fokusne skupine in intervjuja (o metodologiji več v tretjem poglavju). Opredelitev otroškega dela ni povsem enoznačna, saj je v praksi v določenih primerih težko postavimo jasno ločnico, kdaj gre za izkoriščanje oz. prisilno delo, zato omenjenemu vidiku v četrtem poglavju posvetimo posebno pozornost. Razumevanje in odnos do otroškega dela je namreč za interpretacijo dobljenih rezultatov pomembno, saj vpliva na poročanje vprašanih o obsegu otroškega dela pri nas, kot tudi na posledice tovrstnih praks na otroke (rezultate raziskave

¹ Sklepne ugotovitve o združenem tretjem in četrtem rednem poročilu Republike Slovenije, ki jih je odbor sprejel na svojem triinšestdesetem zasedanju (27. maj–14. junij 2013).

prikazujemo v petem poglavju). Izkazalo se je, da med podatki različnih institucij o obsegu otroškega dela obstaja velik razkorak, zaradi česar smo v šestem poglavju preverili ureditev sistema na tem področju (oz. odnos vprašanih do le-tega). Značilnosti pojava otroškega dela v slovenskem družbenem prostoru, kot jih ugotavljamo skozi celotno poročilo, na koncu preverimo na štirih primerih, ki so jih obravnavala sodišča (sedmo poglavje). Zaključimo s poglavjem, v katerem povzamemo glavne ugotovitve in podamo predloge za izboljšanje položaja otrok na tem področju.

2 TEORETIČNA IZHODIŠČA

Otroško delo je nesprejemljivo. Otrokom onemogoča vključevanje v redno šolsko izobraževanje (oziroma lahko negativno vpliva na njihove učne dosežke), zaradi možne izpostavljenosti težkim delovnim pogojem, ki povzročajo različne oblike stresa (fizično, socialno in psihično) lahko zaznamuje otrokov socialni in psihološki razvoj, in kot tak spodkopava dostojanstvo in samozavest otrok. Tako lahko povzamemo bistvo Unicefove (2004) opredelitve otroškega dela, ki je uokvirjena v kontekstu otrokovih pravic, kar je pogost socialnopolitičen pogled na obravnavano temo (Arat 2002; Noguchi 2010)². Poleg negativnih posledic za otroke naj bi otroško delo nosilo tudi širše, družbene negativne konotacije. Arat (2002) na primer omenja povezavo otroškega dela z nižanjem delovnih mezd drugim (odraslim) zaposlenim. Obenem velja, da otroško delo vzdržuje začaran krog revščine, saj obstaja velika verjetnost, da bodo otroški delavci, deprivirani na ravni izobrazbe in zdravega fizičnega razvoja, postali odrasli z majhnimi možnostmi doseganja visokih zaslužkov. Poleg tega države s tem, ko dovoljujejo obstoj otroškega dela, znižujejo stroške dela, s čimer postanejo privlačne za investitorje, obenem pa imajo zaradi nizkih produkcijskih stroškov koristi od »nepravične trgovine« (Arat 2002).

V nalogi bomo **nesprejemljivost tovrstne participacije otrok v sferi dela iskali predvsem z vidika vprašanja (ne)moči otrok glede vplivanja na odločitve, ki v kontekstu možnosti vključevanja (oz. izključevanja) v izobraževalni sistem in trg dela pomembno določajo izgradnjo njihove biografije**. Na ta način razumemo otroško delo kot nesprejemljivo, ker so otroci na podlagi ranljivega položaja (ki ga določa neupoštevanje njihovega »glasu«) diskriminirani. Problem, definiran na ta način, postane relevantna snov za sociološko interpretacijo pojava in ga je možno aplicirati tudi na druge akterje, ki poleg otrok vstopajo na področje otroškega dela. Ob pregledu temeljne literature, ki obravnava problematiko otroškega dela, se zdi namreč nujno, da poskusimo tematiko sociološko zamejiti, saj gre pri večini analiz (vsaj pri tistih najpogosteje citiranih virih³) za ekonomski pogled na dejavnike otroškega dela (glej npr. Psacharopoulos 1997; Basu in Hoang Van 1998; Basu 1999; Ravallion in Wodon 2000; Ray 2000; Baland in Robinson 2000; Ranjan 2001; Hazan in Berdugo 2002; Beegle idr. 2006; Basu in Tzannatos 2003; Bhalotra in Heady 2003; Bourguignon idr. 2003; Emerson in Souza 2003; Neumayer in de Soysa 2004; Robson 2004; Edmonds in Pavcnik 2005; Doepke

² V navezavi na problematiziranje glede nesprejemljivosti otroškega dela sta se izoblikovala dva pogleda, ki ju na lestvici sprejemljivosti umeščamo na dva nasprotujoča si pola: a) vsaka oblika otroškega dela je nesprejemljiva (Basu 1999) in b) obstajajo tudi pozitivni vidiki dela, v smislu pridobitve neformalnih veščin in znanj ter ugodnega vpliva na oblikovanje osebnosti (Kern 2000).

³ Upoštevanje sistem Web of Science smo v obzir za analizo vzeli nekoliko več kot dvajset najpogosteje citiranih virov. Ožetje izbora relevantne literature je bilo, ob množici literature na to temo, nujno.

in Zilibotti 2005; Edmonds 2006; Blattman in Annan 2010; Congdon Fors 2012). Njihove ugotovitve bomo torej prepletli s konceptom (ne)moči. S tem bomo doprinesli k obstoječim spoznanjem s tega področja in se obenem, s sociološkim premislekom, ločili od prevladujočega ekonomskega diskurza, o čemer pišemo v prvem delu tega poglavja.

Glede na to, da nas zanima otroško delo v razvitem delu sveta, konkretno v slovenskem okolju, bomo s pomočjo obstoječe literature iskali relevantnost še s tega vidika. Večina opravljenih študij se namreč loteva analize problema v državah v razvoju. Poskus prenosa ugotovitev, ki veljajo za tretji svet, v naš kontekst preučevanja, opisujemo v zadnjem delu poglavja.

2.1 Kako sociološko misliti otroško delo? Uporabnost koncepta (ne)moči

Literatura s področja otroškega dela na različnih ravneh družbenega sistema opiše štiri glavne akterje, in sicer 1.) otroke in 2.) njihove starše (mikro nivo), 3.) delodajalce/trg dela (mezzo nivo) ter 4.) državo, v smislu regulativnih politik (makro nivo). Arat (2002) k temu dodaja še petega odgovornega akterja, to so mednarodne korporacije in finančne institucije, kot sta na primer Mednarodni denarni sklad (IMF) in Svetovna banka. V nadaljevanju skozi koncept (ne)moči pri vsakem posebej opišemo njegovo vlogo pri obstoju in ohranjanju otroškega dela.

Otroci

Otrokom je v literaturi namenjenega malo prostora (ti v polje analize vstopajo zlasti pri problematiziranju o negativnih posledicah otroškega dela) zaradi samoumevnosti njihove nemoči pri poskusu vplivanja na spremembo lastnega položaja. Ideji o nemoči otrok se pridružujemo tudi mi, pri čemer izhajamo iz razumevanja otrok na način, kot to poudarjajo Qvortrup idr. (1994; 2011), vidnejši predstavniki nove paradigme sociologije otroštva.

Sociološki pogled na otroštvo temelji na predpostavki, da otroštvo ni naraven pojav, temveč je družbeni konstrukt, kjer starost velja, podobno kot spol, rasa ali družbeni razred, za družbeno kategorijo, in jo je kot tako moč opazovati v kontekstu ugotavljanja družbenih neenakosti (Jenks 1996; James in Prout 1997; James idr. 1998; Prout 2005; Qvortrup idr. 2011). Qvortrup idr. (1994; 2011) izhodišča svojih študij o otrocih in otroštvi postavijo v okvir, ki riše neasimetrične porazdelitve moči na osi otroci-odrasli (starši), kjer so otroci ranljivi in popolnoma odvisni od odraslih ter na podlagi starosti diskriminirani pri odločanju o za njih pomembnih zadevah. Opisan pristop uporabljajo za analizo različnih tematik (revščine otrok, nevidnosti otrok v statističnih podatkih ipd.), uporaben pa je tudi za razmišljanje o otroškem delu.

Ne glede na izpostavljenost pa otroci vendarle niso povsem pasivni subjekti, brez kakršne koli možnosti kreiranja lastne družbene realnosti. To je dobro razvidno na primeru osirotelih otrok, ki za svoje preživetje (in pogosto za preživetje njihovih sorojencev) opravljajo plačano delo⁴. V tem primeru ni ključno vprašanje moči oz. nemoči odločanja, temveč se v ospredje postavi vprašanje možnosti izbire, ki pogojuje vedenje oziroma delovanje posameznika. Moč odločanja je tako vedno povezana s priložnostmi izbir. To je osrednji poudarek koncepta zmožnosti (Nussbaum 2000; Sen 2001), ki ga zanimajo zmožnosti za delovanje posameznika, v smislu, kaj je ta dejansko zmožen delati in biti na podlagi virov, s katerimi razpolaga ter omejitvami oz. priložnostmi, ki jih postavlja okolje, v katerem ta deluje.

Starši

V literaturi je največ prostora namenjenega prav staršem, kot tistim akterjem, ki imajo največjo moč odločanja o usodi svojih otrok. Razprave se pri tem pogosto gibljejo okrog ideje o t. i. altruizmu staršev (ki se pogosto pojavlja za označevanje okoliščin, v katerih starši že a priori ne morejo biti krivi, saj »po naravi« želijo svojim otrokom le najboljše). V tem se, kot bomo videli v nadaljevanju, zrcalita vsa paradoksalnost in kompleksnost poznavanja tematike otroškega dela.

Velja nekakšno splošno sprejeto načelo, da imajo starši altruističen odnos do svojih otrok. Poglavitni razlog, da kljub temu otroke vključijo v delovna razmerja naj bi bili slabi ekonomski pogoji družine, ko brez dodatnega zaslužka, ki ga prinaša delo otrok, družina ne bi mogla preživeti. V prid temu naj bi govorili številni argumenti. Basu in Van (1998) npr. menita, da altruizem staršev potrjujejo podatki o tem, da ne-revnih otrok skorajda ni med otroškimi delavci. Ne delo otrok tako, po njunem mnenju, predstavlja luksuzno blago. Na podlagi tega postavita t. i. »aksiom luksuznosti«, ki pomeni, da bo družina dopustila, da njihov otrok dela samo v primeru, ko se njeni dohodki (ki niso vezani na vire otroškega dela) znatno znižajo (Basu in Van 1998). Drug argument prispeva študija Beegle idr. (2006), ki za področje Tanzanije razkriva, da otroško delo naraste, kadar je letina kmetijskih pridelkov nepričakovano nizka, in obratno, upade, ko si družine opomorejo; časovna dinamika je očitno pomemben element, ki ga je treba pri raziskovanju otroškega dela upoštevati. Pomen otroškega dela za preživetje družine se jasno pokaže tudi v kontekstu Latinske Amerike, za katero po podatkih Unicefa (Arat 2002, 186) velja, da bi brez prihodkov otrok v starosti od trinajst do sedemnajst let, stopnja tveganja revščine bila bistveno višja.

⁴ Po podatkih ZN naj bi bilo v podsaharski Afriki 34 milijonov otrok sirot, ki predstavljajo potencialno kategorijo otroških delavcev (ZN 2006 v Congdon Fors 2012)

Na drugi strani pa Bhalotra in Heady (2003) razpolagata s podatki, ki govorijo proti temu, da revščina pogojuje otroško delo in s tem tudi proti altruizmu staršev. Na primeru Pakistana in Gane ugotavljata, da, kadar gre za nepravilno delovanje trga in je glavni vir dohodka samozaposlitev, načelo o altruizmu staršev ne vzdrži. Za otroke, ki živijo v družinah, ki imajo v lasti velika zemljiška posestva (v teh državah pa zemlja predstavlja vir bogastva, premoženja), obstaja veliko večja verjetnost opravljanja otroškega dela in manjša verjetnost obiskovanja pouka, kot pa za otroke iz revnejših družin, ki niso lastniki zemlje. Raziskovalci največ pozornosti namenjajo otroškemu delu v izvoznih dejavnostih (tekstilna industrija, športna oprema ipd.), čeprav je v resnici večina otrok zaposlena v kmetijstvu, pri čemer so lastniki zemlje njihovi starši (ILO 1996; Bhalotra in Heady 2003; Edmonds in Pavčnik 2005). Ti preferirajo zaposlovanje otrok, ker jih je lažje disciplinirati, nadzorovati in jih vpeljejo v »družinsko podjetje«, kjer so praviloma sinovi tisti, ki podedujejo premoženje.

Kako deluje altruizem staršev jasno razloži Buchmann (2000). Dejavniki, ki vplivajo na odločitve staršev glede šolanja otrok, lahko najdemo v naslednjih treh postavkah:

- pomen dolgoročnih finančnih prednostih, ki jih prinaša šolanje otrok, kar sloni na prepričanju Beckerja (1991 v Buchmann 2000), da je altruizem staršev do otrok vedno vezan na njihovo blaginjo. To pomeni, da pri sprejemanju odločitev o vlaganjih v otroke, vedno prednjači želja staršev po maksimizaciji virov celotne družine. V kolikor izobraževanje otrok ne prinaša mobilnosti po družbeni lestvici (tukaj tako ni pomemben sam dostop do izobraževanja, temveč predvsem kakovost le-tega), se starši pri sprejemanju odločitve za ali proti izobraževanju otrok oz. delu otrok, odločijo za možnost, ki prinaša večjo korist – to je otroško delo. Racionalna izbira staršev zato ni usmerjena v vlaganje v človeški kapital.
- omejenost z viri, ki se v bistvu navezuje na revščino, o čemer smo že govorili. Izredno slab finančni položaj pogosto dodatno otežuje še visoka stopnja rodnosti, ko mora družina že tako omejene vire razdeliti med večje število družinskih članov. Otroško delo v tem kontekstu predstavlja preživetveno strategijo staršev (Congdon Fors 2012).
- kulturni argumenti, s fokusom na tradicionalnih normah in vrednotah, ki razkrivajo drugačen položaj deklic in dečkov v tem kontekstu. Religiozne in patriarhalne norme negativno vplivajo na odločitve staršev glede izobraževanja njihovih hčera, ker starši bodisi precenijo, da vlaganje v njihovo izobraževanje ni v najboljšo korist deklet samih oz. ne prinaša koristi za blaginjo družine bodisi celo menijo, da dekleta izobrazbe ne potrebujejo. Študije, ki jih navaja Buchmann (2000), za področje vzhodne Azije ugotavljajo, da patriarhalne norme promovirajo izobraževanje

dečkov, pogosto na račun izobraževanja deklet, kar pomeni, da starši prekinejo izobraževanje hčera, z namenom, da te s svojim zaslužkom potem omogočajo šolanje svojih bratov.

Sklenemo lahko, da na možnost vključitve otrok v sfero dela vpliva kombinacija različnih dejavnikov – od finančnih do vrednotno orientiranih. Večja verjetnost za opravljanje otroškega dela tako obstaja pri:

- starejših sorojencih, ki z opravljanjem plačanega dela omogočajo šolanje mlajših bratov in sester (Basu in Van 1998).
- Deklicah; čeprav je ob tem treba izpostaviti ugotovitev Congdon Fors (2012, 589), ki pravi, da v Indiji za deklice pogosto velja, da niso vključene niti v delo (ker delo predstavlja javno sfero – to je prostor, ki je ženskam na podlagi patriarhalnih vrednot, izvzet) niti v izobraževanje (ki ob ne vključenosti žensk na trg dela, izgubi smisel).
- Nižje izobraženih starših, pri čemer je še zlasti pomembna izobrazba mame. Status mame je izredno relevanten, ko govorimo o otroškem delu, tudi z vidika enakosti spolov pri sprejemanju odločitev, ki zadevajo blaginjo celotne družine. Višje izobražene matere, ki z zaslužkom od dela prispevajo v družinski proračun in imajo s tem večjo možnost odločanja, naj bi namreč pomembno vplivale na vključenost deklic v izobraževalni sistem (Basu in Van 1998).

Velja torej oboje: dohodkovna revščina okrni altruizem staršev; podobno velja tudi za »revščino priložnosti«, o čemer govori Congdon Fors (2012). Njegov pogled se v tem oziru tesno povezuje s konceptom zmožnosti, ki poudarja prav to – namreč pomembnost izbir, priložnosti, možnosti, ki jih ponuja določeno okolje, za svoboden razvoj posameznika, v smislu da je in dela to, kar ceni (Nussbaum 2000; Sen 2001).

Očitno je torej, da družine v tem oziru niso homogene, saj gre za različne dejavnike oz. za različne kombinacije le-teh, ki privedejo do otroškega dela. To pomeni, da moramo za interpretacijo določenega področja otroškega dela upoštevati teoretsko predpostavko (oz. kombinacijo različnih izhodišč), ki v največji meri ustreza točno določeni skupini ranljivih otrok.

Na tak način bomo na podlagi ugotovitev raziskave, ki jih predstavljamo v nadaljevanju naloge, tudi mi pristopili k analizi obravnavanega problema.

Delodajalci/trg dela

Delodajalci so v literaturi predstavljeni kot tisti akterji, ki imajo veliko moč in ključno vplivajo na problematiko otroškega dela. Opazno je neravnovesje moči: na eni strani so otroci, ki so za

delodajalce zanimivi, ker jim izplačujejo nižje dohodke, jih lažje obvladujejo, saj se kolektivno ne upirajo njihovim zahtevam; na drugi strani pa je kapital, ki daje moč investorjem za podkupovanje uradnikov, da spregledajo kršitve delovne zakonodaje ter pritiskajo na vlade naj omilijo omejitve zaposlovanja in nenazadnje z značilnostmi delovnih okolij ustvarjajo pogoje, ki povečujejo odvisnost preživetja družine od otroškega dela (Arat 2002, 182–183).

Basu in Van (1998) razumeta otroško delo kot substitut dela odraslih. Njun t. i. »substitutni aksiom« jasno razloži Congdon Fors (2012, 573–574), ko pravi, da v njunem modelu otroško delo nastopa kot nadomestek dela odraslih, ob čemer morata veljati dve predpostavki: a) odrasli vedno delajo (ne glede na plačilo) in b) popolno delovanje trga dela: v kolikor je višina plače na trgu dela zadostna, so osnovne preživetvene potrebe družine zadovoljene, s plačo odraslih, kar pomeni, da samo starši vstopajo na trg dela; v kolikor pa se plače nižje in ne zagotavljajo preživetja, se morajo na trg dela vključiti tudi otroci. Dve ravnovesji na trgu dela sta potemtakem možni: prvo, kjer so plače dovolj visoke in le odrasli delajo, in drugo, kjer so plače nizke in morajo delati tudi otroci.

Država

Država je tisti akter, ki razpolaga z mehanizmi in vplivom, potrebnim za odpravo otroškega dela. Uvede lahko prepoved otroškega dela, ki velja za enega ključnih ukrepov, vpliva lahko tudi na politiko plač, v smislu določanja minimalnega plačila za opravljeno delo. Ob tem je treba poudariti, da ima večina držav, kjer je otroško delo prisotno, že uzakonjeno prepoved otroškega dela, pa to k zmanjšanju tega problema bistveno ne pripomore, in sicer iz treh razlogov (Congdon Fors 2012, 586):

- kot že omenjeno, večina otrok dela na zemljiških posestih, ki so v lasti njihovih staršev.
- Strožji nadzor, ki ga je v določene panoge lažje uvesti kot v druge, lahko prisili otroke, da najdejo zaposlitev v bolj nenadzorovanem okolju z izredno slabimi delovnimi pogoji in so tako na koncu na slabšem, kot če prepovedi ne bi bilo. Ilustrativen primer ponuja Bangladeš. V 90-ih letih prejšnjega stoletja je ameriški senator Tom Harkin uvedel zakon proti uvozu izdelkov, ki so bili narejeni s pomočjo otroškega dela. Posledično je bilo 50.000 otroških delavcev odpuščenih iz tekstilne industrije. Pri tem pa večina od njih ni začela obiskovati šole, ampak so se usmerili v aktivnosti, kot sta npr. drobljenje kamna in prostitucija – aktivnosti, ki so precej bolj nevarne, kot zaposlitev, ki so jo opravljali pred tem (Bellamy 1997 v Congdon Fors 2012, 586).

- Basu in Van (1998) poudarjata, da mora biti prepoved uvedena previdno in preiščeno, saj v nasprotnem primeru lahko privede celo do slabše situacije kot sicer. To velja v primeru, ko se dohodki staršev, po uvedbi prepovedi otroškega dela, ne povečajo na raven, ki omogoča preživetje družine. Bolj kot za samo prepoved otroškega dela se zato v prvi vrsti zavzemata za izboljšanje pogojev dela, ki veljajo za odrasle zaposlene.

Prepoved opravljanja otroškega dela tudi ne more biti učinkovita, če vlaganje staršev v izobraževanje otrok ne prinaša ugodnosti z vidika možnosti mobilnosti po družbeni lestvici navzgor, o čemer smo že govorili. Martin (2013) v tem prepozna šibkost države, saj pravi, da revnejše države ne zmorejo vlagati v dostopnejše in bolj kakovostno izobraževanje.

Država se z razpoložljivimi sredstvi torej uspešno ali neuspešno bori proti otroškemu delu, kadar ima od njega koristi pa lahko, na drugi strani, njegov obstoj in resničnost problema zanika in ga s tem, ko zaposluje otroške delavce (npr. v podjetjih, ki so v državni lasti, v vojski) vzdržuje in ohranja.

Pomembno je zavedanje, da meja med dobrim in slabim ukrepom države proti otroškemu delu ni vedno jasna in enoznačna (Congdon Fors 2012), kar lahko izkoristijo sebi v prid tisti, ki imajo od njega koristi. Tako nastanejo paradoksalne situacije, kjer ukrepi, sprejeti z večinsko podporo, na videz prispevajo k odpravi omenjene delovne prakse, v resnici pa utrjujejo in ustvarjajo pogoje za ohranjanje otroškega dela (Basu in Van 1998).

Mednarodne institucije

Upoštevanje teorije o svetovnem kapitalističnem sistemu nekateri med odgovornimi akterji prepoznavajo tudi mednarodne institucije, kot sta na primer Mednarodni denarni sklad in Svetovna banka. Te, po mnenju Arat (2002, 185), podpirajo otroško delo, s tem, ko vplivajo na delovanje politik in ustvarjajo takšne socio-ekonomske pogoje, ki ne prispevajo k zaščiti pravic otrok in posledično zavirajo odpravo otroškega dela. Vzroke je tako treba iskati, poleg mikro, mezzo in makro ravni družbe, tudi na mednarodni ravni, v kontekstu globalizacije, kjer prepletenost različnih akterjev z različnih ravni prispeva h kompleksni realnosti, ko odločitve akterjev lahko le redkokdaj razumemo kot povsem avtonomne.

2.2 Otroško delo v razvitem svetu

Relevantnost predstavljenih teoretičnih pogledov na otroško delo gre iskati v točno določenem kontekstu opazovanja. Posamezen pogled nujno ne ustreza vsem ranljivim otrokom, saj se njihov položaj bistveno razlikuje glede na spol, področje dela (kmetijstvo, industrija), priložnosti izobraževanja ipd. Večina virov se nanaša na obstoj otroškega dela v državah v razvoju,

vendar kljub vsemu to ne pomeni, da spoznanja, ki veljajo za eno okolje lahko prenesemo v drug kontekst preučevanja, z drugačnimi ekonomskimi trendi in kulturnimi vzorci, pa čeprav s podobno nizkim BDP. Potemtakem je tudi na mestu vprašanje, ali je možno obstoječe teorije prenesti v slovensko okolje.

Poskusov teoretične razlage problema otroškega dela v razvitem svetu je izredno malo. K temu gotovo pripomore dejstvo, da je omenjena problematika tesno povezana s slabimi ekonomskimi kazalniki države (Congdon Fors 2012; Martin 2013) in posledično večinoma ni značilna za gospodarsko bolj napredne družbe. Vendar kljub vsemu podatki potrjujejo, da otroško delo obstaja tudi v razvitem delu sveta. Približno desetina vseh otroških delavcev namreč živi v razvitih državah (Unicef 2004).

V kolikor so v obstoječi literaturi omenjeni primeri otroškega dela, so ti običajno prikazani skozi zgodovinski prerez. Otroško delo seveda ni nov fenomen, temveč je prisoten že skozi stoletja, izrazito pa se je intenziviral v času industrijske revolucije. Avtorji opisujejo primere in pogoje otroškega dela v Angliji in v Združenih državah Amerike konec 18. stoletja ter skozi 19. stoletje (Basu in Van 1998; Martin 2013), za področje Slovenije o tem govori Puhar (2004). Zanimivo je, da je, po tem, ko so države sprejele zakonodajo, ki je prepovedovala otroško delo, problem še vedno obstajal. Omenjeno dejstvo potrjuje šibkost tega ukrepa, kar je razvidno tudi iz sodobnih praks, in obenem sporoča, da je treba za odpravo otroškega dela pristopiti celostno, pri čemer je zakonodajni vidik le eden od ukrepov. Da se je kasneje obseg otroškega dela vendarle neprimerno zmanjšal, pripisujemo dvema dejavnikoma (Martin 2013):

- ena skupina razlag prepoznava pomen ekonomskih dejavnikov, po katerih naj bi trg dela sam po sebi uredil položaj otrok, ko so se plače zaposlenih povišale na raven, ki je omogočala preživetje družine brez dohodka otrok.
- Druga skupina pa se nagiba k temu, da je prišlo do spremembe v dojemanju otrok in otroštva, in sicer na način, da so bili otroci zaradi izjemno težkih pogojev dela, katerim so bili izpostavljeni na delovnem mestu, percipirani kot najbolj ranljivi in potrebni zaščite. Šlo naj bi za etično-moralni zasuk družbe v odnosu do otrok.

Menimo, da sta obe razlagi pravilni, saj se morajo za to, da pride do spremembe konstrukta otroštva spremeniti ključni sistemi družbe, začenši s preobrazbo intimne sfere oz. vloge družine ter sistema izobraževanja (Ariès 1991), ob nujni ekonomski blaginji družine, s čimer nastane prostor, ki staršem sploh omogoča vlaganje v otroke. Problema otroškega dela v nerazvitem svetu tako ne moremo razumeti kot neko barbarsko dopuščanje trpljenja otrok, saj niti niso postavljeni pogoji za drugačen konstrukt otroštva. Vidik otroškega dela se tako izkaže kot izredno dober primer, s katerim lahko potrdimo, da je otroštvo variabilen družbeni konstrukt,

ki se spreminja glede na čas in prostor (Ariès 1991; Jenks 1996; James in Prout 1997; James idr. 1998; Prout 2005; Qvortrup idr. 2011). Ne obstaja namreč eno samo otroštvo, ampak hkrati poznamo več različnih konstruktov, tako med družbami kot znotraj posameznega okolja.

V nalogi bomo fenomen otroškega dela interpretirali v kontekstu marginaliziranih in diskriminiranih družbenih skupin z okrnjenimi priložnostmi dela, izobraževanja in vlaganja v otroke (pri virih vlaganja mislimo tako na finančne vire, ki so omejeni zaradi nezmožnosti dela, kot tudi na kulturni kapital, ki je omejen zaradi nezmožnosti izobraževanja). K temu nas napeljujejo študije o otroškem delu, ki omenjeni fenomen preučujejo v evropskem družbenem prostoru. Njihove ugotovitve kažejo, da so zlasti v državah vzhodne Evrope, kot so na primer Bolgarija, Moldavija, Romunija, Ukrajina, Kosovo, Albanija, primeri otroškega dela najštevilčnejši (ILO 2007a). Gre za spolno in delovno izkoriščanje otrok, kjer se otroško delo pojavlja v obliki opravljanja kriminalnih dejanj (manjše tatvine, preprodaja drog) in nudenja spolnih uslug (prostitucija, pornografija). Nekoliko starejši ILO poročili (2001; 2002) podrobneje popišeta situacijo otroškega dela v Estoniji, s poudarkom na preprodaji drog in prostituciji (Kalikova idr. 2002), ter v Ukrajini, kjer med ključna področja dela, kamor se vključujejo otroci, spadajo delo v kmetijstvu, trgovini in storitvenem sektorju, v nekoliko manjši meri pa tudi delo v industriji in gradbeništvu (ILO 2001). Tovrstne oblike dela najdemo tudi v drugih evropskih državah. Poročilo FRA (2015) popiše različne primere otroškega dela v razvitejših območjih, in sicer prosjačenje (ki je pogosto v Avstriji, na Češkem, Grčiji, Nizozemskem, Poljskem in Slovaškem), pobiranje oliv (Romunija), delo v gospodinjstvih (Francija, Nizozemska), v kmetijstvu (Poljska) in prisilna kriminalna dejanja (Francija). V različnih poročilih se med najbolj ranljivimi skupinami otrok pojavljajo Romi, migranti, otroci brez spremstva, otroci, odvisniki od opojnih substanc, otroci, ki odraščajo v institucijah in otroci, ki opravljajo brezplačno delo v podjetjih, ki so v lasti njihovih staršev (ILO 2001; Kalikova idr. 2002; ILO 2007a; FRA 2015).

3 METODOLOŠKA IZHODIŠČA

Ker raziskav o otroškem delu v slovenskem prostoru ni, podatki o primerih otroškega dela pa so zelo razdrobljeni in pogosto nesistematično beleženi, smo do njih poskusili priti preko različnih deležnikov in s pomočjo različnih metod raziskovanja. V pričujočih metodoloških izhodiščih najprej podamo definicijo otroškega dela, kot jo razumemo v slovenskem prostoru, nato pa predstavimo metode raziskovanja, s katerimi smo pojav razložili in ocenili njegovo razsežnost. Uporabili smo triangulacijo metod, kjer kombiniramo kvantitativne podatke (podatke vprašalnikov za centre za socialno delo, osnovne in srednje šole ter druge organizacije, za katere smo presodili, da se pri svojem delu potencialno lahko srečujejo s primeri otroškega dela) ter kvalitativne podatke (podatke fokusne skupine, intervjujev ter analizo besedil tožilstva).

Definiranje otroškega dela

Otroško delo splošneje opredeljujemo na podlagi Unicefovih (2004) določil, bolj specifično pa na podlagi določil slovenske zakonodaje in Mednarodne organizacije dela (v nadaljevanju ILO), ki prepovedujeta delo otrok v starosti do 15 let, in določata pravice delavcev v starosti od 15 do 18 let.

Pri definiranju otroškega dela v prvi vrsti sledimo smernicam Konvencije št. 138 o minimalni starosti za sklenitev delovnega razmerja, ki določa, da (povzeto):

- a) minimalna starost za zaposlitev ne sme biti nižja od starosti, ki je predvidena za dokončanje obveznega šolanja, nikakor pa ne nižja kot 15 let, razen za članice z manj razvitimi gospodarskimi in izobraževalnimi možnostmi, ki kot minimalno starost lahko upoštevajo 14 let;
- b) minimalna starost za sklenitev kakršnega koli delovnega razmerja oz. katero koli delo, ki bi po svojem značaju ali okoliščinah, v katerih se opravlja, utegnilo ogroziti zdravje, varnost ali moralo mladih, ne sme biti manj kot 18 let;
- c) se sme z državnimi zakoni oziroma predpisi dovoliti, da tisti, ki so stari od 13 do 15 let, sklenejo delovno razmerje za t. i. lažja dela, ki niso škodljiva za zdravje ali razvoj in ne ovirajo rednega pouka ali udeležbe pri programih poklicnega usmerjanja ali usposabljanja.

Kljub temu da morajo države podpisnice slediti osnovnim določilom konvencije, pa poenotenega strinjanja glede same definicije otroškega dela ni. Ker je enotna definicija ključna

za pripravo enotne metodologije za usklajeno spremljanje otroškega dela, ILO/SIMPOC⁵ predlaga definicijo, ki otroško delo (ožje) določa kot ekonomsko aktivnost, ki vpliva na otrokovo otroštvo, potencial in samospoštovanje, njegov fizični in duševni razvoj. V najbolj ekstremnih oblikah vključuje zaslužnjevanje, ločitev od družine, ogrožanje zdravstvenega stanja, lahko tudi brezdomstvo v zelo zgodnjih letih (ILO 2004). V splošnem pod to obliko dela spadajo trije tipi otroškega dela:

- delo, ki ga izvaja otrok, ki ne dosega minimalne starosti, določene za to delo;
- nevarno delo, ki vpliva na otrokovo fizično in duševno ali moralno dobro počutje, bodisi zaradi same narave dela ali posledic, ki jih tovrstno delo prinaša;
- najslabše oblike otroškega dela, mednarodno definirane kot suženjstvo, tihotapljenje, dolgovno odvisnost ter druge oblike prisilnega dela, vključevanje otrok v vojaške konflikte, prostitucijo, pornografijo ali druge nedovoljene aktivnosti.

Obenem pa ILO/SIMPOC (2007b) izpostavlja nekaj ključnih dilem pri definiranju otroškega dela, in sicer med drugim, ali v definicijo vključiti tudi neplačana dela v gospodinjstvu, kolikšna količina t. i. »lažjega dela« (angl. *light work*) naj bo še dovoljena ter kako natančneje meriti in potegniti ločnico med tem, kdaj je neko delo nevarno oz. kdaj ni (ILO/SIMPOC 2007). ILO z zgornjo definicijo torej odgovarja na prvo navedeno dilemo in iz definicije izključuje neekonomske aktivnosti, vendar pa opozarja, da so razprave o tovrstnem delu pomembne in da odgovori še zdaleč niso dokončni. Prevelika vključenost otroka v gospodinjstva in drugo pomoč doma namreč lahko vpliva na vključevanje v obvezno izobraževanje, razvoj in dobro počutje otroka. Podporniki te definicije tudi opozarjajo, da manko te dimenzije povečuje tveganje pristranskosti podatkov glede na spol predvsem v državah v razvoju; deklice lahko namenijo prav toliko ur gospodinjstvom kot dečki ekonomski aktivnosti. Zato ILO (2004) predlaga rabo ene od dveh možnosti: a) merjenje otroškega dela v skladu s standardno ILO definicijo in postopkom in z identifikacijo otroških delavcev, ki opravljajo zgolj ekonomske aktivnosti, ali b) rabo definicije otroškega dela v skladu z nacionalnimi konvencijami in družbenimi vrednotami.

Sledeč definicijam ILO ter uvodnim usmeritvam Unicefa **smo otroško delo v tem poročilu opredelili kot škodljivo prakso, ker otrokom onemogoča vključevanje v redno šolsko izobraževanje (oziroma lahko negativno vpliva na njihove učne dosežke) in zaradi možne izpostavljenosti težkim delovnim pogojem, ki povzročajo različne oblike stresa (fizično, socialno in psihično), lahko zaznamuje otrokov socialni in psihološki razvoj in**

⁵ Statistical Information and Monitoring Programme on Child Labour (SIMPOC)

kot tak spodkopava dostojanstvo in samozavest otrok. V raziskovalnem procesu smo torej zajeli vse tri dimenzije, ki jih določa definicija po ILO in ki so upoštevani tudi v slovenski zakonodaji (ZDR-1), ter po Unicefu **upoštevali tudi neekonomsko aktivnost (pretirano delo v gospodinjstvu oz. druga pomoč staršem, ki vplivata na otrokovo zmožnost šolanja).**

Slovenska zakonodaja v 21. členu ZDR-1 določa, da smejo pogodbo o zaposlitvi skleniti le osebe, ki so dopolnile starost 15 let, v 211. členu pa določa pravila za delo otrok, mlajših od 15 let. Ta člen določa, da je delo otrok, mlajših od 15 let, prepovedano, z nekaterimi izjemami. Otrok, ki je mlajši od 15 let, lahko izjemoma, proti plačilu, sodeluje pri snemanju filmov, pripravi in izvajanju umetnostnih, scenskih in drugih del s področja kulturne, umetniške, športne in oglaševalne aktivnosti. Otrok, ki je dopolnil starost 13 let, lahko opravlja **lažje delo** najdlje 30 dni v posameznem koledarskem letu v času šolskih počitnic tudi v drugih dejavnostih, na način, v obsegu in pod pogojem, da dela, ki jih bo opravljal, ne ogrožajo njegove varnosti, zdravja, morale, izobraževanja in razvoja. Pri delodajalcu lahko dijaki in študenti, ki so dopolnili starost 14 let, opravljajo praktično izobraževanje v okviru izobraževalnih programov. Vsa ta dela otrok lahko opravlja, če je bilo prej pridobljeno dovoljenje inšpektorja za delo, ki ga izda na podlagi zahtevka zakonitega zastopnika. Vseeno pa 212. člen določa, da otroci, ki so mlajši od 15 let in opravljajo lažje delo v času šolskih počitnic, tega ne smejo početi več kot sedem ur dnevno oz. 35 ur tedensko. Tisti, ki lažje delo opravljajo v šolskem letu, izven časa, določenega za pouk, pa ne smejo delati več kot dve uri na dan in ne več kot 12 ur na teden. V vseh primerih je prepovedano nočno delo med osmo zvečer in šesto uro zjutraj, prav tako je otrokom v vsakem 24-urnem obdobju treba zagotoviti dnevni počitek najmanj 14 zaporednih ur.

Slovenska zakonodaja določa tudi pravice o posebnem varstvu delavcev, ki še niso dopolnili 18. leta starosti. 191. člen ZDR-1 določa, da se delavcu, ki še ni dopolnil 18 let starosti, ne sme naložiti dela, ki se opravlja pod zemljo ali pod vodo, dela, ki objektivno presega njegove telesne in psihološke sposobnosti, dela, ki vključuje škodljivo izpostavljanje dejavnikom, ki so strupeni, karcinogeni, ki povzročajo dedne genske poškodbe ali škodujejo nerojenemu otroku ali kako drugače kronično vplivajo na človekovo zdravje, dela, ki vključuje škodljivo izpostavljanje sevanju, dela, ki vključuje tveganje glede nesreč, ki ga mlada oseba ne more prepoznati ali se mu izogniti zaradi svoje nezadostne pozornosti do varnosti ali zaradi pomanjkanja izkušenj ali usposobljenosti, dela, ki vključuje tveganje za zdravje zaradi izjemnega mraza, vročine, hrupa ali vibracij. Delovni čas delavca, ki še ni dopolnil 18 let starosti, ne sme biti daljši od osem ur na dan in 40 ur na teden, delavec ne sme delati ponoči (razen v primeru višje sile, kjer mora biti zagotovljen nadzor s strani polnoletnega delavca). Podrobneje določa tudi pravico do počitka in odmorov ter dopustov.

Raziskovalni načrt

Podatki o otroškem delu v Sloveniji niso sistematično zbrani in zabeleženi na enem mestu. Najbolj sistematične informacije o tem pojavu so dostopne pri Inšpektoratu RS za delo, kjer vodijo statistiko ugotovljenih kršitev določb delovne zakonodaje⁶, vendar pa ti podatki niso zadostni, saj vključujejo predvsem elemente otroškega dela, kot so definirani v ZDR-1, v širšem smislu pa ne. Določene informacije o otroškem delu lahko ponudijo tudi tisti, ki v praksi prihajajo v stik s tem pojavom (npr. policija, sodstvo, CSD, NVO), vendar pa niso sistematično vodene, zato je dobljene podatke treba razumeti kot ocene ter kot dobro podlago za nadaljnje raziskovanje na tem področju.

Da bi k identifikaciji obsega otroškega dela pristopili čim bolj celostno ter da bi odgovorili tudi na druga raziskovalna vprašanja glede posledic te prakse in ranljivih skupin, smo uporabili triangulacijski raziskovalni načrt, pri katerem smo vključili kvantitativne in kvalitativne metode raziskovanja. Uporabili smo sočasni triangulacijski načrt (po Creswell in Plano Clark, 2007), pri katerem z uporabo rezultatov ene metode podpiramo in potrjujemo rezultate druge metode in s tem povečamo skupno veljavnost rezultatov. Podatke posameznega dela raziskave smo zbirali sočasno, združili pa smo jih v fazi interpretacije.

Empirični del je tako sestavljen iz treh faz raziskovanja. V **prvi fazi** smo z namenom ugotavljanja obsega otroškega dela v Sloveniji a) pregledali že obstoječe baze podatkov in b) pripravili štiri tipe vprašalnikov za različne ciljne skupine (CSD, osnovne šole, srednje šole in druge organizacije, ki se pri svojem delu potencialno srečujejo s primeri otroškega dela (v nadaljevanju: druge organizacije)). Za že obstoječe zbrane podatke smo zaprosili Inšpektorat RS za delo, policijo in tožilstvo. Želeli smo pridobiti čim več anonimiziranih, vendar individualiziranih podatkov o zabeleženih primerih otroškega dela (po spolu, starosti otroka, rojstnem kraju, zaposlitvi, kraju dela, vrsti kršitve, tipu okolja, razlogih za zaposlitev, podatkih o plačilu, vključenosti drugih organizacij in nekatere druge) in v ta namen smo jim pripravili zbirnik v excel dokumentu. Izkazalo se je, da podatki na tak način niso zbrani (Inšpektorat RS za delo) oz. v primeru policije dostop do njih ni bil mogoč, saj bi vseboval pregled prevelikega števila spisov, do katerega pa nam niso odobrili dostopa. Tako smo s strani Inšpektorata RS za delo prejeli agregirane podatke po letih (2006 – 2016) ter krajše vsebinsko pojasnilo podatkov, s strani policije pa intervju z mag. Anonom Klančnikom o njihovih izkušnjah in njihovem videnju otroškega dela. Bolj podrobni so bili podatki tožilstev, ki so jih za namene

⁶ Inšpektorat za delo vodi kršitve po Zakonu o delovnih razmerjih (v nadaljevanju ZDR, Uradni list RS 21/46) oz. ZDR-1 (Uradni list RS 42/02).

raziskave zbrali na Vrhovnem državnem tožilstvu Republike Slovenije. Na njihovo prošnjo so se odzvala vsa okrožna državna tožilstva (Celje, Koper, Kranj, Krško, Ljubljana, Maribor, Murska Sobota, Nova Gorica, Novo mesto, Ptuj in Slovenj Gradec) in Specializirano državno tožilstvo Republike Slovenije.

Vprašalnike smo poslali 62 CSD, 23 drugim organizacijam, 450 osnovnim šolam, 28 osnovnim šolam za otroke s posebnimi potrebami in 178 srednjim šolam.

Struktura vprašalnikov za **CSD in druge organizacije** je bila v večjem delu vprašalnika enaka. Da bi zagotovili enotno poročanje, smo v začetku navedli definicijo otroškega dela, ki smo jo tekom besedila še večkrat ponovili. Otroško delo smo razdelili glede na:

- delo otrok, v starosti do 15 let, pri katerih ni bilo izdanega dovoljenja inšpekcije za delo;
- delo otrok, v starosti do 18 let, pri katerih so bili zaznani elementi *nevarnega dela* (npr. dela pod zemljo, pod vodo, izpostavljanje škodljivim dejavnikom, ki kronično vplivajo na človekovo zdravje, dela, ki presega telesne in psihološke sposobnosti otroka, vključuje tveganja nesreč, tveganje za zdravje in podobno);
- delo otrok v starosti do 18 let, ki so delali dlje časa od dovoljenega (torej več kot 8 ur dnevno ali 40 ur tedensko) ali ponoči;
- delo otrok, ki sodi v tako imenovane *najhujše oblike otroškega dela* (kakršne koli oblike suženjstva ali praks, podobnih suženjstvu – npr. dolžniško suženjstvo, tlačanstvo, beračenje, prisilno delo, vključevanje otrok v oborožene spopade, ponujanje otrok v prostitucijo, za produkcijo pornografije ali pornografske prakse, izkoriščanje otrok za nedovoljene aktivnosti kot so preprodaja ali produkcija drog in druga dela, ki ogrožajo varnost, zdravje in moralo otroka);
- delo (ali dlje trajajoča pomoč) otrok pri starših v podjetjih (npr. pri samostojnih podjetnikih) ali pri drugih aktivnostih, z namenom zniževanja stroškov v podjetjih ali reševanja revščine družine;
- preobsežno delo otrok v gospodinjstvih ali na kmetiji, tako, da vpliva na otrokovo šolanje (npr. opusti šolanje, je utrujen, nima časa za pripravo domačih nalog, ...).

V začetnih vprašanjih smo ugotavljali obseg otroškega dela po posameznih oblikah v letih med 2005 in 2015 ter dela, ki so jih otroci opravljali. V nadaljevanju so anketiranci otroke, vključene v otroško delo, razdelili še po spolu in starosti. V zaključku vprašalnika smo beležili protokole pri obravnavi primerov otroškega dela ter oceno sodelovanja anketirancev z različnimi akterji, vključenimi v ta proces. Da bi bili podatki čim natančnejši, smo zaposlene prosili, naj se pri izpolnjevanju vprašalnika posvetujejo tudi s sodelavci in sodelavkami, ki bi lahko o proučevani problematiki imeli kakršnekoli informacije.

Vprašalnika za CSD in druge organizacije smo v wordovem dokumentu prvič poslali 19. 4. 2016, sledil je opomnik 3. 5. 2016. CSD in druge organizacije smo nato do 8. 6. 2016 pozivali še po telefonu. Na vprašalnik je odgovorilo 48 CSD (77,4 %) in 7 drugih organizacij (30,4 %).

Tudi **vprašalnika za osnovne in srednje šole** sta imela podobno strukturo. V začetku vprašalnika smo navedli definicijo otroškega dela, ki se je pri osnovnih šolah bolj osredotočala na delo otrok, starih do 15 let, pri srednjih šolah pa bolj na delo otrok med 15 in 18 letom starosti. Navedene definicije so bile podobne že naštetim, pri čemer smo za otroke v srednjih šolah nekoliko bolj poudarili elemente nevarnega dela ter preobsežnega dela (npr. več kot 8 ur dnevno ali 40 ur tedensko oz. ponoči), manj pa smo se osredotočali na delo v gospodinjstvu in na kmetiji ter drugo pomoč staršem. V nadaljevanju sta bila vprašalnika nekoliko manj strukturirana, prevladovala so vprašanja odprtega tipa. Vprašanja so pokrila teme o obsegu otroškega dela, vzrokih za vključitev v delo in vseh drugih informacijah, ki nam jih lahko o posameznih primerih ponudijo ter protokolih obravnave primerov otroškega dela.

Šolam smo preko elektronske pošte poslali dopis s povezavo do spletne ankete. Vprašalnika smo prvič poslali 11. 4. 2016, sledil je opomnik 3. 5. 2016. Na vprašalnik je v celoti odgovorilo 168 (35,1 %) osnovnih šol oz. šol za otroke s posebnimi potrebami in 44 (24,7 %) srednjih šol.

V **drugi, kvalitativni fazi** smo otroško delo želeli vsebinsko osvetliti, predvsem pridobiti informacije o vzrokih in posledicah otroškega dela ter predloge za izboljšanje sistema na področju obravnave otrok, žrtev otroškega dela, zato smo:

- a) 3. junija 2016 izvedli polstrukturiran intervju s predstavnikom policije, mag. Antonom Klančnikom. Gre za metodo kvalitativnega znanstvenega raziskovanja, pri kateri vprašalnik ni povsem strukturiran, med izvedbo intervjuja se opiramo na določene oporne točke, ki nam služijo kot vodilo. Intervju je trajal 40 minut. Pogovor se je zvočno sneman, na podlagi pogovora pa je bila pripravljena transkripcija.
- b) 18. oktobra 2016 izvedli fokusno skupino s predstavniki nevladne organizacije Mozaik – Društvo otrok, CSD Ljubljana Šiška in z doktorandko s področja otroškega dela. Namen fokusne skupine je bil spodbuditi posameznike, ki se srečujejo s tovrstno problematiko, k poglobljenemu razmišljanju, ter identificirati delovanje sistema in težave v sistemu v praksi. Fokusna skupina je trajala 1 uro in 10 minut. Pogovor smo posneli na diktafon in pripravili transkript.

V **tretji fazi** smo problematiko otroškega dela osvetlili še s pomočjo analize besedil okrožnih državnih tožilstev, pri čemer smo se fokusirali na naslednje kriterije: a) uporabnost koncepta moči za razumevanje dejavnikov obstoja otroškega dela pri nas; b) interpretacija primernosti

oziroma neprimernosti otroškega dela; c) oblike otroškega dela; d) posledice otroškega dela za otroke; e) akterji, ki vstopajo v obravnavo primerov otroškega dela. Vsi štiri primeri otroškega dela, ki smo jih prejeli in jih vsebinsko predstavljamo v nadaljevanju, ne vsebujejo nujno vseh navedenih informacij, njihovi opisi pa so vsebinsko različno podrobni.

4 RAZUMEVANJE OTROŠKEGA DELA

Opredelitev predmeta preučevanja je ključna, saj določa in uokvirja naš odnos do problematike. To je še zlasti pomembno, ko analiziramo kompleksne situacije, kjer opredelitev pojava ni jasna in konsenzualno vzpostavljena. V našem primeru je to razvidno pri analizi pojava otroškega dela. S privzemanjem določene definicije otroškega dela si namreč ustvarimo raziskovalni prostor, znotraj katerega šele nato vzpostavimo kritičen odnos do obsega otroškega dela, posledic le-tega za otroke in identifikacijo ciljnih skupin otrok. Kako pomembno je razumevanje otroškega dela za prepoznavanje nedopustnih oblik tovrstne vključenosti otrok v sfero dela, kažejo npr. odgovori sodelujočih v fokusni skupini, ki smo jo izvedli v okviru naloge, in informacije, pridobljene na podlagi opravljenega intervjuja s predstavnikom policije (za podrobnosti o metodologiji glej poglavje Metodološka izhodišča).

Prva splošna ugotovitev, ki jo lahko razberemo iz citatov fokusne skupine je ta, da se sogovorniki strinjajo, da je otroško delo nedopustno in ga je potrebno v celoti odpraviti. Gre seveda za povsem pričakovano ugotovitev.

Nadalje pa njihovi citati kažejo, da točne definicije, v katerih primerih govorimo o otroškem delu v smislu prisile, ni možno postaviti. Ločnica, ki določa, kdaj gre za prisilno opravljanje dela in kdaj ne, se tukaj jasno povezuje z njihovim odnosom do omenjene problematike. Sogovorniki namreč vstopajo v polje otroškega dela skozi različne perspektive, kar pri njih narekuje razlike v razumevanju otroškega dela – predstavnica CSD na primer o otroškem delu razmišlja skozi zakonodajne določbe in s tem povezanimi nalogami centra za socialno delo, v smislu potrditve/zavrnitve soglasja k opravljanju dela za otroke; nadalje za predstavnici NVO (Društva Mozaik) lahko rečemo, da o otroškem delu prav tako razmišljata v okviru nacionalnih in mednarodnih zakonodajnih določil, pri čemer je ključno zavarovanje pravic in koristi otrok, medtem ko predstavnica teoretičnega, akademskega pristopa k preučevanju problematike, otroško delo dojema širše, z uvidom v to, kakšno vlogo in funkcijo ima otroško delo v družinah v Sloveniji: *»Ker v slovenščini ne razlikujemo med "labour" in "work" in je vse "delo", je ta tema še toliko bolj spolzka in podvržena različnim interpretacijam in razumevanjem. Zdi se mi pomembno izpostaviti, da so določene oblike dela otrok v družinskem okolju in izobraževalnih institucijah sprejemljive, kadar gre za pridobivanje veščin in znanja, potrebnega*

za življenje ter te obveznosti ne posegajo v pravico otrok do šolanja in se ne izvajajo pod prisilo« (Niskač Turk 2016)⁷.

Kot je možno razbrati iz citatov fokusne skupine je meja izkoriščanja oziroma prisile izmuzljiva v dveh točkah:

- (ne)primerna starost opravljanja določene oblike dela (v smislu, kdaj so otroci dovolj stari za vključitev v določeno vrsto dela),
- (pre)težko delo (v smislu, katera oblika dela je za otroke neprimerna – določanje tega je pogosto povezano z doseženo starostjo otrok).

Izpostavljeno dobro ponazarja primer vključevanja otrok v kmečka opravila, kot je npr. vožnja z motornim vozilom za vleko in vožnjo v kmetijstvu (traktor). Predstavnic NVO na tem mestu zavzameta strogo, kritičen odnos do opravljanja tovrstnega dela pri 12-letnikih: *»Pri tako majhnem otroku to ne gre, da bi vozil traktor. Dvanajstletnik že fizično ni sposoben upravljati s tovrstno mehanizacijo. Zakaj pa potem imamo pravila, da potrebuje neko odraslo osebo ob sebi? Ne moreš mu dati ogromen traktor za voziti.«*

Na drugi strani pa Turk Niskač meni, da ne gre za prezahtevno delo glede na doseženo starost otrok:

»Jaz kot antropologija imam nekoliko drugačen pogled na to. 12-letnik je z našega vidika še otrok, obstaja pa veliko družb na svetu, kjer pri teh letih lahko že veliko zaupaš otroku. Glede tega, kje obstaja meja o tem, kdaj lahko govorimo o otroškem delu, ni povsem jasno. Jasno je, da če otrok ne gre v šolo, ne more opravljati drugih stvari v prostem času, potem to ni v redu. Se mi pa zdi pomembno izpostaviti, da je delo znotraj družine lahko zelo pomembno. Gre za slovenski kontekst, kjer je delo vzgojno. Problematično je, če je prevelika odgovornost na otroku, če pa ta pač pomaga pri gospodinjskih opravilih in občasno skrbi za mlajše, pa v tem ne vidim problema. Očitno so problem disfunkcionalne družine in ne otroško delo kot tako. Glede kmečkih opravil in konkretno vožnje traktorja... ti otroci so že od majhnega socializirani v to in se teh opravil lotevajo postopoma. Tako živijo že iz generacije v generacijo. Pomemben je

⁷ Dr. Barbara Turk Niskač je sodelovala v fokusni skupini na temo otroškega dela. Poleg tako pridobljenih citatov smo njen pogled na obravnavano temo pridobili še preko elektronskih korespondenc. V tem primeru navajamo citat, ki izhaja iz slednjega vira.

vidik otrok in pri raziskavah bi bilo pomembno ugotoviti, kako sploh otroci to dojemajo. Takšne raziskave bi lahko dale pomemben doprinos.«

Če izhajamo iz koncepta (ne)moči, ki smo ga uvodoma opredelili, potem postane očitno, da pri omenjenih sogovornicah v tem primeru obstaja razlika v dojetju vloge otrok: pri prvem citatu so otroci dojeti kot nemočni posamezniki, potrebni zaščite, medtem ko v drugem citatu sogovornica išče prednosti tovrstnega opravljanja dela za otroke. Slednja v svojih razmišljanjih o otroškem delu pogosto ne upošteva zgolj dobrobiti otrok, temveč gleda celotno družino, s čimer se naveže na to, kar smo v teoretičnem delu opredelili kot vprašanje o altruizmu staršev oz. o zmožnostih tovrstnega vedenja staršev: *»Seveda je problematično, da otrok ne gre v šolo, vendar je problematično tudi to, kako bo ta družina jedla⁸. Potrebno bi bilo nasloviti problem, zakaj ta družina nima možnosti drugače funkcionirati.«* Predstavnici NVO ob tem dodajata, da bi moral sistem delovati tako, da se staršem ni treba odločati med eno in drugo možnostjo (torej med gospodinjskim delom in izobraževanjem), in pogosteje kot Turk Niskač poudarjata pomen zmožnosti otrok: *»Otrokom to ni dobro, ne rečejo si, da mora njihova družina pač funkcionirati na ta način.«*

Ovisno od tega, kako sogovorniki dojemajo otroško delo, posledično prihaja do razlik med njimi v pojasnjevanju tipičnih oblik otroškega dela, s katerim se srečujejo v praksi – od opravljanja gospodinjskih opravil, zaradi česar otroci niso zmožni obiskovati pouka, prevzemanja skrbi odraslih, v primeru disfunkcionalnih družin, do težjih opravil in kaznivih dejanj (predstavnici NVO) (naštete oblike dela so bile med najpogostejšimi, ki smo jih odkrili s kvantitativnim delom naloge – o tem več v naslednjem poglavju); predstavnik policije npr. med otroško delo, v smislu prisile, prišteva tudi izobraževanje otrok:

»Imeli smo npr. primer očeta, ki je edini skrbel za otroka in je od njega zahteval, da zna več jezikov (pet ali šest jezikov). Otrok se je bil primoran vsega tega učiti na kaprico očeta, bil je na vseh raznih seminarjih in usposabljanjih, poleg seveda drugih, rednih obveznostih, ki jih je imel. Fantek je bil pod stresom, ker ni dosegal rezultatov in je imel različne zdravstvene težave, psihične narave, zaradi tega.«

S tem se približa Qvortrupovem (1994) pogledu na funkcijo otrok v sodobni družbi, kjer je otroško delo v tipični, fizični obliki, zamenjalo izpolnjevanje šolskih obveznosti. Ob tem dodaja še: *»mogoče še ena stvar, ki morda na prvi pogled ni vezana na otroško delo, vendar lahko najdemo določene vzporednice, in sicer športna tekmovanja otrok. Pred časom sem v medijih*

⁸ Citat se nanaša na problem opravljanja gospodinjskih del in skrbi za dom pri deklicah iz romskih družin, zaradi česar te ne obiskujejo pouka.

zasledil, da je nek športni pedagog razlagal, da je do 14. leta šport zabava za otroke. Naučijo se odgovornosti, spoštovanja do drugih itd., po 14. letu pa je to lahko zelo resna stvar, če se tako odloči celotna družina. Govorim o klubskih zadevah, da nekdo pripada nekemu klubu proti plačilu, odškodnini ipd. Ta vidik se mi zdi, da se dotakne otroškega dela, kjer je v ozadju trženje, odškodnine med klubi, kar je zelo dobro razvidno npr. pri nogometu, lahko pa seveda tudi pri drugih športih.«

Turk Niskač (2016) pri oblikah otroškega dela poudarja, da *»razumem vse skrbi glede izkoriščanja otrok, vendar pa se potem ta standard in razumevanje dela prehitro prenese na vse druge oblike dela. Tako kot primer iz šole, v skrajnem primeru bi lahko šolo obtožili, da otroke izkorišča kot delovno silo«*. Navaja primer Osnovne šole Lava Celje:

»Kot je dejala ravnateljica v primeru šolskih tržnic: "Na svoji tradicionalni tržnici tudi učenci Osnovne šole Lava Celje ne prodajajo več. Ravnateljica Marijana Kolenko je ogorčena: »To, da so izenačili trgovsko, gostinsko, podjetniško dejavnost s šolsko dejavnostjo, ne da so pridobili mnenje, kaj dobrodelne tržnice pomenijo v šolah za otroke za razvoj veščin, je nesprejemljivo. Na eni strani hočemo v šole uvesti projekte in krožke ustvarjalnosti, inovativnosti in podjetnosti, da bi razvijali vse te veščine in da bi otroci spoznavali različne poklice, po drugi strani pa ubijamo vso kreativnost otrok in mentorjev s tem, da na šolskih dobrodelnih tržnicah ne smejo otroci svojih izdelkov prodati in z izkupičkom pomagati sošolcem ali pa sebi pri kakšnem projektu. To je skregano z zdravo pametjo.«

V nadaljevanju se osredotočamo izključno na ožji pogled na otroško delo, kjer gre za izkoriščanje otrok (primerov, kot je prej omenjeno izdelovanje izdelkov v okviru dejavnosti šole, ne obravnavamo). Kot je razvidno, v naslednjem poglavju, se meja izkoriščanja otrok najpogosteje postavlja v kontekstu vrivanja otroškega dela v sfero izobraževanja, v smislu nezmožnosti opravljanja šolskih obveznosti zaradi preobremenjenosti z delom.

5 REZULTATI RAZISKAVE

V pričujočem poglavju strnjeno prikazujemo pridobljene podatke o obsegu otroškega dela v Sloveniji. Kot že omenjeno (glej poglavje Metodološka izhodišča) so podatki o otroškem delu v Sloveniji izrazito fragmentirani in niso sistematično zbrani na enem mestu. Del podatkov (tiste, ki se nanašajo na zaznane kršitve delovne zakonodaje po ZDR-1) agregatno zbira Inšpektorat RS za delo, ki v zadnjih petih letih poroča o med 0 do 16 kršitev zakonodaje letno. Za podatke smo zaprosili tudi slovensko policijo in tožilstva, pri čemer podatki pri prvih niso bili dostopni, podatki tožilstva pa so bili naknadno zbrani in nam pomagajo vsebinsko osvetliti problematiko otroškega dela (glej poglavje Metodološka izhodišča). Tožilstva so poročala o štirih primerih otroškega dela (po dva v Krškem in Ljubljani) ter o navedenih primerih priložila anonimizirano podrobnejšo dokumentacijo, katere analizo predstavljamo v nadaljevanju besedila.

Preostali deležniki (CSD, NVO, OŠ, SŠ), za katere smo pripravili anketne vprašalnike, podatkov o otroškem delu ne zbirajo sistematično, zato so v svojih odgovorih lahko poročali le ocene obsega otroškega dela in podatke moramo kot take tudi obravnavati.

5.1 Obseg otroškega dela v Sloveniji

Iz pridobljenih podatkov je razvidno, da v prepoznavanje in razreševanje te problematike različni deležniki niso enakomerno vpeti. Ugotavljamo, da so se v letih od 2010 do 2015 **z vsaj eno obliko otroškega dela, upoštevajoč tako ekonomske, kot tudi neekonomske aktivnosti, srečali na petini vseh osnovnih šol**, ki so odgovorile na vprašalnik (**20,8 %**), na **12,5 % CSD**, na **6,8 % srednjih šol** ter pri **eni nevladni organizaciji**. Zdi se, da se s tem problemom najpogosteje srečujejo predvsem predstavniki OŠ in tistih NVO, ki se z otroki redno srečujejo na terenu, akterjev, ki niso tako zelo vpeti v otrokovo vsakdanje življenje, pa ta problematika ne doseže oz. jih doseže v precej manjšem obsegu. Razliko v poročanju glede obsega otroškega dela v naslednjem poglavju bolj podrobno preučimo, predvsem z vidika ugotavljanja systemske ureditve tega področja pri nas.

V spodnji preglednici je navedeno **število otrok, ki so bili prepoznani kot otroški delavci, po posameznih deležnikih in po spolu**. V začetku naj opozorimo, da podatkov po posameznih letih ne smemo seštevati, saj (predvsem pri OŠ in SŠ, pa tudi NVO) obstaja verjetnost, da so enega otroka poročali v več letih. Če kot referenčno leto vzamemo 2015, ugotovimo, da so OŠ zaznale največ primerov otrok, vključenih v otroško delo, in sicer 12 deklic in 22 dečkov (skupaj 34 otrok). SŠ so v tem letu prepoznale 16 deklic, vključenih v

otroško delo, ter šest dečkov (skupaj 22 otrok); NVO 16 deklic in sedem dečkov (skupaj 23 otrok), CSD pa tri deklice in štiri dečke (skupaj 7 otrok).

Preglednica 5-1: Število otrok, vključenih v otroško delo, kot jih prepoznava posamezni deležniki (2010–2015, po spolu)

	2010			2011			2012			2013			2014			2015		
	deklice	dečki	skupaj	deklice	dečki	skupaj	deklice	dečki	skupaj	deklice	dečki	skupaj	deklice	dečki	skupaj	deklice	dečki	skupaj
OŠ N=168	13	20	33	13	16	29	9	17	26	10	20	30	11	27	38	12	22	34
SŠ N=48	5	0	5	5	0	5	7	2	9	8	2	10	8	2	10	16	6	22
CSD N=48	3	1	4	1	2	3	0	1	1	1	0	1	3	3	6	3	4	7
NVO N=1	7	4	11	7	4	11	7	4	11	18	8	26	17	7	24	16	7	23

Podatki osnovnih šol

Če pridobljene podatke pogledamo podrobneje, ugotovimo, da je delo osnovnošolcev praviloma (razen redkih izjem) vezano na dom oz. lastno gospodinjstvo. Vsi otroci, ki so jih navedli predstavniki OŠ, so bili stari med 7 in 15 leti, otroško delo pa je po njihovih podatkih bolj tipično za dečke, kot za deklice, saj so v letu 2015 zabeležili 12 primerov otroškega dela pri deklicah in 22 primerov pri dečkih, trend po letih pa prav tako konsistentno nakazuje večji delež dečkov v primerjavi z deklicami. To lahko pojasnimo z delom, ki ga opravljajo otroci. Če podrobneje pogledamo opravila, ki so jih predstavniki šol navajali v odprtih odgovorih, lahko opazimo, da gre v večjem delu za **delo na kmetiji** (32 % vseh opravil), kjer izpostavljajo zelo težaška dela – delo v gozdu z otrokom neprimerno mehanizacijo, košnja, siliranje, oranje, prinašanja sena in slame – ki jih tradicionalno bolj pripisujemo dečkom in ki jih tudi sodeč po rezultatih naše raziskave dečki pogosteje oz. večinoma opravljajo. Zaskrbljujoče je, da v številnih primerih otroci prevzemajo starševske obveznosti, tj. vsa ključna gospodinjska opravila, skrb za sorojence (9 primerov) ali stare starše (1 primer), v štirih primerih pa celo skrb za mater, zaradi njene bolezni ali nesamostojnosti.

"Prezahtevna dela pri negi in varstvu mlajših sorojencev. Deklica je stara 9 let in pazi tri mlajše otroke (1, 4, 5 let) in zaradi tega ne pride v šolo." (OŠ, Litija)

Primer 1: Deklica je živel v rejniški družini z večjim številom družinskih članov, predvsem moškega spola. Rejnik je bil zaposlen, rejnica je gospodinjala doma. Ko je rejnica zapustila moža in se odselila, je veliko večino gospodinjskih opravil prešlo na rejenko, takrat učenko 9. razreda (staro 14 oz. 15 let - kuhanje, pranje, pospravljanje, pripravljane malice za starejše fante - dijake...). Že pred tem je bila precej/preveč vpeta v gospodinjska opravila (OŠ, Dobrna).

Primer 2: V zadnjih dveh letih obiskovanja OŠ je učenec zelo veliko pomagal na kmetiji in tudi prevzemal odgovornost za organizacijo kmečkih opravil (vozil traktor, skrbel za živali, oral...), da bi pomagal ovdoveli materi (OŠ, Dobrna).

V manjši meri osnovnošolci opravljajo tudi druga opravila, npr. delo v podjetjih ali drugih gospodinjstvih, beračenje.

Podatki srednjih šol

Ker je večina srednješolcev že starih 15 let ali več in ker so že zaključili obvezno šolanje, so bila vprašanja za njih vezana na elemente nevarnega dela ter preobsežnega dela (npr. več kot 8 ur dnevno ali 40 ur tedensko oz. ponoči), niso se pa osredotočala na delo v gospodinjstvu in na kmetiji ter drugo pomoč staršem. V letu 2015 so predstavniki šol zaznali 16 "zaposlenih" deklic in 6 dečkov, vsi ti pa so delali v gostilnah ali klubih, kjer so stregli pozno v noč. Ker je narava dela druga, je v primerjavi z OŠ drugačna tudi struktura po spolu, in sicer prevladujejo deklice.

Podatki CSD

Prejeti podatki CSD so bili izrazito skopi, kar kaže na to, da jih informacije o otroškem delu velikokrat ne dosežejo. Ugotavljamo, da so v letu 2015 prišli v stik s tremi deklicami in štirimi dečki, žrtvami otroškega dela. V letih od 2010 do 2015 so najpogosteje prišli v stik s pretiranim delom na kmetiji, gospodinjskimi opravili ter s skrbjo za mlajše brate in sestre. Poročajo tudi o primerih beračenja, v katere so bili vključeni štirje otroci, ter o delu v podjetjih brez dovoljenja inšpekcije za delo oz. ponoči.

Centri za socialno delo redko pridobimo informacije glede konkretne problematike niti je sami ne odkrivamo. Skladno s tem tudi nimamo dovolj verodostojnih informacij glede navedenega. V kolikor se srečamo s tovrstno problematiko, gre običajno za pretirano obremenitev otrok v gospodinjstvu, pri čemer pa težko posredujemo, saj gre za specifične družine, ki zavračajo sodelovanje. Seveda starše opozarjamo in jim ponujamo svoje storitve, vendar jih pogosto odklanjajo, saj gre običajno za kompleksno problematiko v družini (tudi dolgotrajna bolezen, težave v duševnem zdravju...), centri pa nimamo nekih vzvodov prisile, razen morebitnih ukrepov, ki pa seveda v tovrstnih zadevah niso ustrezni. (CSD Radovljica)

Podatki NVO

Ugotavljamo, da se NVO večinoma ne srečujejo s problemom otroškega dela, z izjemo Društva Mozaik - društva otrok. Društvo je specifično z vidika, da veliko delujejo neposredno z otroki, večinoma s tistimi, ki prihajajo iz deprivilegiranih okolij (pretežno Romi in migranti). Mozaik otroško delo prepoznava kot velik problem, predvsem v romskih okoljih. V letu 2015 so se srečali s primeri 16 deklic, vključenih v otroško delo, ter 7 dečkov. V zadnjih petih letih pa navajajo vsaj pet primerov dela na tuji kmetiji, 27 primerov beračenja, 5 primerov stikanja po smeteh in kraje papirja iz zabojnikov, 11 primerov pretiranega gospodinjanskega dela in varstva otrok (več ur na dan ali čez celi dan), 6 primerov nevarnega podiranja dreves, 6 primerov preprodaje drog ter 4 primere dela z odpadlim železom.

Da bi zadostili definiciji ILO, ki **ekonomsko aktivnost pri otrocih ločuje od neekonomske**, v nadaljevanju predstavljamo podatke le s tega vidika (iz podatkov so izvzeta področja kot je varstvo in skrb za sorojence, gospodinjaska opravila ipd.); gre torej za delo v podjetjih ali tujih gospodinjstvih, za katerega ni bilo izdanega dovoljenja za delo, kršenje delovne zakonodaje pri otrocih, starih med 15 in 17 let, potencialno nevarno delo ter najhujše oblike otroškega dela.

CSD v letih od 2010 do 2015 beležijo **7 tovrstnih kršitev pri otrocih, in sicer:**

- dva dečka, ki sta bila vključena v delo pri starših v podjetjih ter sta delala brez pridobljenega dovoljenja za delo;
- deklica, ki je delo opravljala v nočnem lokalu,
- beračenje dveh deklic in dveh dečkov.

OŠ v letih od 2010 do 2015 beležijo vsaj⁹ **15 tovrstnih kršitev pri otrocih, in sicer:**

- pomoč pri domači obrti ali pogodbenem delu na domu (vsaj štirje otroci),
- delo otrok, mlajših od 15 let, v podjetjih (primer dečka, ki ponoči dela na bencinskem servisu),
- delo s težko mehanizacijo ter vožnja traktorja, ki sodita med nevarna dela (vsaj dva dečka),
- beračenje, ki sodi med nevarna dela in med najhujše oblike otroškega dela (vsaj tri deklice in en deček),
- vsakodnevna popoldanska pomoč mami pri njenem poklicu (čiščenje, ena deklica),
- preprodaja drog (vsaj dva dečka);

⁹ Vprašanja so bila pri OŠ pogosteje odprte narave, število otrok pa so poročali agregirano glede na leto in ne glede na tip kršitve. Ker so šole lahko v več letih poročale istega otroka, podatkov po letih ne seštevamo.

- igranje inštrumentov na veselicah in ob vikendih (vsaj 1 otrok).

12 let - pomoč mami v njeni službi - čiščenje prostorov vsako popoldne po šoli, do večera. (OŠ, Ljubljana)

SŠ v letih od 2010 do 2015 beležijo **25 primerov kršitev pri otrocih**, in sicer se vsi nanašajo na delo v gostinstvu prek študentskega servisa, ki se lahko izvaja tudi ponoči (vsaj 18 deklic in 7 dečka).

NVO (Društvo Mozaik) v letu od 2010 do 2015 poroča o:

- vsaj 5 primerih dela na tuji kmetiji,
- 27 primerih beračenja,
- 6 primerih podiranja dreves in priprave drv in
- 6 primerih preprodaje drog.

Na podlagi naših ugotovitev je očitno, da otroško delo obstaja tudi v gospodarsko razvitejših državah, torej tudi v Sloveniji. Pridobljeni podatki CSD, NVO, SŠ in OŠ namreč kažejo, da je bilo v letu 2015 v otroško delo vključenih **47 deklic in 39 dečkov**, v letih od 2010 do 2015 pa smo se soočili z najmanj 43 primeri najhujših oblik otroškega dela (beračenje, preprodaja drog) ter 51 primeri nevarnega dela otrok (v katerega so vključeni tudi prej navedeni primeri najhujših oblik otroškega dela). Uvodoma smo izpostavili, da je treba podatke razumeti kot subjektivne ocene vprašanih in ne kot objektivna dejstva, saj na popis otroškega dela vpliva, kako vprašani razumejo otroško delo (ne glede na to, da smo v vprašalniku podali definicijo otroškega dela). Če se na primer osredotočimo na opravila, ki naj bi jih opravljali otroci in ki so jih v odprtih odgovorih navajali predstavniki šol, opazimo, da vseh neposredno ne moremo primerjati med seboj glede na kompleksnost posledic, ki jih prinašajo. Nekatere šole so tako navajale, da pretirano delo na kmetiji sicer nekoliko vpliva na otrokovo šolanje, vendar pa ga otrok opravlja z veseljem, se preko njega razvija in v njem vidi prihodnost; pri opisu drugih tipov dela (npr. beračenju, pomoč v podjetjih, skrbi za mamo in otroke) pa so bolj strogi in tudi njihove reakcije so bile glede na opisano striktnije.

"Devetošolec je prostovoljno pomagal na sosedovi kmetiji pri delu na polju, ob tem pa mu je zmanjkalo časa za učenje in popravljanje negativnih ocen. Delo na sosedovi kmetiji mu je predstavljalo neke vrste sprostitvev. Nikakor pa ni šlo za izkoriščanje otroka!" (OŠ, Dobrova - Polhov Gradec)

"V primeru, ko se nam je to zdelo resnično neprimerno in smo videli, da to zelo slabo vpliva na šolanje otroka in da to deklice ne želi delati, smo izvedli več razgovorov s starši. V ostalih primerih smo menili, da gre za način življenja družine, druge vrednote in drugačno videnje prihodnosti. V teh primerih so bili tudi otroci pravzaprav zadovoljni, delo na kmetiji jim je nudilo zadovoljstvo, tudi neke vrste potrditev. Kljub temu, da je šlo včasih na račun šole. Otroke smo kljub vsemu v šoli poskusili spodbuditi." (OŠ, Bled)

"V enem primeru je 7-letnik beračil skupaj z mamo pred trgovino. Tu smo šli nato v ukrep zaščite otroka – odvzem otroka." (CSD Ljubljana - Center)

"Sedemletna deklica je v šoli veliko manjkala, saj je skrbela za vsa gospodinjska dela, kuhanje, čiščenje, oblačenje mlajših. Sporočili smo na CSD in prišlo je do odvzema vseh treh otrok." (OŠ, Ljubljana)

O manj kompleksnih primerih otroškega dela poročajo le OŠ, CSD in druge organizacije pa o njih niso obveščene. To je, poleg konstantnega dela z otroki, lahko eno izmed pojasnil večjega prepoznanega deleža otroškega dela v OŠ v primerjavi s CSD. Opazimo tudi, da se tipi del z leti spreminjajo; pri mlajših od 15 let prevladujejo pretirana dela v gospodinjstvu, na kmetiji in v domačem okolju (kar ne pomeni, da se delu izven doma v celoti izognejo in kar ne zmanjša nesprejemljivosti tovrstnega dela), pri srednješolcih pa so pogostejša dela za zaslužek, predvsem je to strežba v nočnih lokalih. Tudi CSD omenjajo pretirano delo na kmetiji in v domačem gospodinjstvu, predvsem v povezavi s težavami v družini, alkoholizmom in nasiljem, v Ljubljani pa se srečujejo tudi s primeri beračenja otrok, celo pri zelo nizki starosti (7 let). Opozarjajo, da redko pridobijo informacijo glede otroškega dela in je sami niti ne odkrivajo, pri pretirani obremenitvi otrok v gospodinjstvih pa težko posredujejo, saj gre za specifične družine, ki zavračajo sodelovanje, običajno pa se srečujejo z zelo kompleksno problematiko v družini (dolgotrajna bolezen, težave v duševnem zdravju). Pri izzivih otroškega dela nikakor ne smemo pozabiti tudi romskih otrok, ki jih navaja društvo Mozaik in pri tem opozarjajo, da otroškega dela med Romi policija, šole in CSD ne obravnavajo kot kaznivega in za otroke škodljivega ter se na njihove pobude ne odzivajo.

5.2 Vzroki za obstoj otroškega dela

Ugotavljamo, da različni dejavniki pogojujejo obstoj otroškega dela, kar kaže na to, da je omenjena problematika zelo kompleksna in da moramo za poglobljeno razumevanje le-te ter prepoznavanje ranljivih skupin otrok interpretacije črpati iz različnih teoretičnih predpostavk, o čemer smo pisali že v teoretičnih izhodiščih naloge. Iz pridobljenih podatkov je očitno, da v slovenskem prostoru obstajajo vsaj trije poglavitni vzroki za obstoj otroškega dela, in sicer:

▪ Neurejene družinske razmere

Neurejene družinske razmere, kot posledica nasilja v družini, alkoholizma, zanemarjanja otrok, zdravstvenih težav staršev, predstavljajo enega temeljnih razlogov, da so otroci vključeni v delo. Gre za družine, v katerih oba starša oz. eden od njiju (ki sam skrbi za otroka) nista zmožna opravljati starševske funkcije. Vloga matere je bila, med vprašanimi, na tem mestu pogosto izpostavljena, v smislu, da je ta odsotna, bolna, ali kako drugače ni sposobna skrbeti za otroke, kar pritrjuje tezi, da materinstvo v postmoderini še naprej ostaja ontološka osnova družine (Švab 2001). Otroci brez podpornih omrežij, v najožjem mikro okolju, se tako zdijo, kot izrazito ranljiva skupina otrok, ki odraščajo kot »samorastniki«. Vloga staršev in otrok je obrnjena, saj otroci prevzemajo starševske obveznosti, ko skrbijo za gospodinjstva opravila in varstvo sorojencev (pa tudi staršev oz. konkretneje mater, v primeru bolezni, ter obnemoglih starih staršev). V kolikor ima družina v lasti še kmetijsko zemljišče, otroci poleg tega opravljajo še različna kmečka opravila.

Otroci so zaradi opisanih družinskih razmer prisiljeni v opravljanje tovrstnih opravil že pri zgodnjih letih, najnižja zabeležena starost je bila sedem let. Po pripovedovanju vprašanih gospodinjstva dela in skrb za druge najpogosteje prevzemajo deklice, dečki pa predvsem opravljanje kmečkih del, čeprav tradicionalna delitev dela ni vedno nujna, saj smo se seznanili tudi s primeri, kjer so bili dečki prav tako vključeni v pomoč pri gospodinjstvu in varstvu ter skrbi drugih. Natančnejše procese, ki določajo delitev dela po spolu, iz pridobljenih podatkov, nismo uspeli izluščiti.

Starost otrok je različna, od 9 let dalje. Deklice so opravljaje gospodinjstva dela in prevzele skrb za družino (ob odsotnosti matere, (bolezen, zapor, duševne stiske, alkoholizem obeh ali enega od staršev, nasilje v družini, ...)), dečki so pomagali na kmetiji od nekje 10 leta dalje – opravljali so vsa dela, skrb za bolne in nepokretne stare starše. (OŠ, Škocjan)

Zaradi bolezni matere in razveze otroci opravljajo vse gospodinjstvo delo, deklica prevzema tudi skrb za mamo. (OŠ, Bohinj)

Alkoholizem v družini in bolezen drugega starša sta razloga, da je deček v 9. razredu večkrat izostal od pouka, ker je negoval bolno mamo (pripravljaj obroke, hodil v trgovino, spremljal k zdravniku, ...), v popoldanskem času pomagal pri zunanjih hišnih opravilih (manjša kmetija: košnja trave, hranjenje živali, ...) (OŠ, Štore)

Otroškega dela je malo. Primer, ki smo ga navedli je bil, ko je moral deček delati na kmetiji, ker je bil oče alkoholik in nasilnež. (CSD Kamnik)

▪ **Vrednotne orientacije staršev, kjer je delo višje cenjena vrednota kot znanje**

Na vrednotni okvir staršev, ki je pomemben v kontekstu otroškega dela, vplivajo različni elementi, posamično ali kot preplet le-teh, in sicer:

- neurejene družinske razmere,
- revščina,
- patriarhalna ureditev družbe,
- diskriminacija na podlagi etnične pripadnosti,
- otroci kot pomemben člen pri nadaljevanju družinske obrti.

Omenjeni dejavnik otroškega dela je bil med vprašanimi najpogosteje izpostavljen v povezavi z etnično pripadnostjo ali pa s slabimi socio-ekonomskimi razmerami družine, pogosto kot soodvisna dejavnika, ni pa nujno. Da gre za racionalno odločitev staršev, sprejeto v okolju brez večjih socialnih, materialnih ali drugih stisk, je bilo na primer očitno pri navedbi kitajske družine, kjer so otroci vpeti v družinsko obrt (gostilniška dejavnost). Tukaj se želja staršev po maksimizaciji virov celotne družine, o čemer govori Buchmann (2000), pokaže kot odločilno; dolgoročne finančne prednosti, ki jih prinese šolanje otrok, so podrejene obstoju in nadaljevanju družinskega podjetja.

Kot tipičen primer tesne medsebojne prepletenosti vseh elementov se izkaže situacija otrok, pripadnikov romske etnične skupnosti. Nevladna organizacija Mozaik zaznava problem otroškega dela kot velik problem, s katerimi se soočajo ti otroci. Pogosto je beračenje, v manjši meri pa tudi preprodaja drog, podiranje dreves in priprava drv, delo z odpadnim železom in gospodinjska dela ter varstvo otrok. Preplet različnih dejavnikov ustvarja pogoje za vključenost otrok v delo (tudi v nevarne oblike dela), od neurejenih družinskih razmer, omejenosti z viri (v povezavi z revščino), kot tudi neučinkovitost šolskega sistema, ki ne prinaša mobilnosti po družbeni lestvici. Obenem se v kompleksno situacijo (zaradi očitne delitve dela po spolu, ko govorimo o opravljanju gospodinjskega dela, ki ga prevzemajo deklice in zato ne obiskujejo pouka) vpleta še element patriarhalnosti. Položaj deklic, pripadnic romske skupnosti, je v tem pogledu precej podoben položaju deklic v Indiji, ki jih izpostavlja Congdon Fors (2012), saj niso vključene niti v delo niti v izobraževanje.

Kultura kitajskih družin, otroci kot delovna sila. Starost otrok 10 do 15 let, opravljali so pomoč pri strežbi in v kuhinji v restavraciji, ki je v družinski lasti. (OŠ, Trbovlje)

V zadnjih petih smo zaznali vsaj 5 primerov dela na kmetiji, vsaj 5 stikanje po smeteh in kraja papirja in zabojnikov, 11 gospodinjska dela in varstvo otrok (več ur na dan ali čez celi dan), 6 podiranje dreves in priprava drv (delo z motorno žago), vsaj 6 prodaja drog, vsaj 4 delo z odpadnim železom. Želela bi poudariti, da v večini navajamo romske otroke, kar po našem mnenju kaže na to, da CSD, OŠ, policija, še vedno ne obravnavajo otroškega dela med Romi kot kaznivega in za otroke škodljivega (Mozaik, Ljubljana)

Delo se jim zdi pomembnejše od učenja. Deček, star približno 10 let opravlja dela v gozdu, dela z mehanizacijo, ki niso primerna njegovi starosti. Deček, star 14 let veliko dela na domači kmetiji, ocene in uspeh tako njemu kot staršem niso bistvene, zato ima v šoli velike težave. (OŠ, Radovljica)

▪ **Odraščanje v revščini**

Vprašani so izpostavili nekaj primerov, kjer so nizki dohodki staršev poglavitno gonilo otroškega dela in se ne prepletajo z drugimi, prej omenjenimi, dejavniki otroškega dela. Otroško delo v tem kontekstu razumemo kot preživetvene strategije družine, pri čemer je dohodek otrok komplementaren dohodek dohodkom staršev. Otroci za dodaten zaslužek opravljajo različna dela. Omenjeno je bilo npr. igranje na glasbila, čiščenje stekel na bencinski postaji, kmečka opravila, preprodaja drog.

Slabe socialno ekonomske razmere družine. Otroci, vključeni v 6.-9.razred, ob vikendih igranje inštrumentov na veselicah, varstvo mlajših bratcev in sestic med tednom. (OŠ, Nova Gorica)

Finančni razlogi, kjer ni denarja v družini. 13 letni fant je delal ponoči na bencinskem servisu in čistil stekla avtomobilom. (OŠ, Grosuplje)

Pomanjkanje denarja doma, vključenost staršev v kriminaliteto. Poznamo primere, ko so 12 - 15 let stari vključeni v preprodajo drog. (OŠ, Ljubljana)

Na podlagi predstavljenih ugotovitev, ki upoštevajo različne dejavnike otroškega dela, težko zaključimo, da imajo starši a priori altruističen odnos do svojih otrok. Pri družinah, ki se soočajo s finančnimi težavami ali s težkimi psihosocialnimi razmerami lahko sklepamo, da starši nimajo druge možnosti oziroma niso zmožni ravnati drugače, bi pa v nasprotnem primeru bile njihove odločitve sprejete v smeri zagotavljanja največje dobrobiti otrok. Vendarle pa obstajajo primeri, ki jih popiše tudi naša študija, ko se starši povsem racionalno odločijo za vključitev otrok v delo,

pri čemer okoliščine, v katerih živijo niso nujno slabe (primer družine, kjer so otroci vključeni v gostinsko dejavnost v tej meri, da to obremenilno vpliva na njihovo šolanje). Gre preprosto za upoštevanje blaginje celotne družine in ne otroka, kot takega, oziroma prvi vidik prevlada nad slednjim. V raziskovanju altruizma staršev se tako zrcali kompleksnost preučevanega problema otroškega dela.

5.3 Posledice otroškega dela

Med posledicami otroškega dela vprašani najpogostejšimi navajajo **negativen vpliv le-tega na učenje**. Ugotavljajo npr., da *"deček veliko dela na domači kmetiji, ocene in uspeh ne njemu ne njegovim staršem niso bistvene, zato ima v šoli velike težave"*; *"deklica sama potoži, da ne zmore več" ter da "dela na kmetiji vodijo v manj časa za učenje in popravljanje negativnih ocen"*.

Glede na to, da so anketirani pogosto navajali primere, ko otroci prevzamejo vloge odraslih, svojih staršev, in sicer že pri zelo nizki starosti, predvidevamo, da ima to negativen psihološki vpliv na otroke, vendar bi za natančnejšo oceno tega potrebovali dodatne informacije in globlji uvid v situacijo družin.

O posledicah otroškega dela poročamo tudi v poglavju, kjer predstavljamo primere otroškega dela, ki so jih v zadnjih 10-ih letih obravnavala sodišča.

6 NEKATERI SISTEMSKI VIDIKI OTROŠKEGA DELA

Cilj poglavja je odgovoriti, kako delujejo različni akterji, ki se pri svojem delu srečujejo z otroškim delom. Kakšna je pot od zaznave otroškega dela do obsodbe obtoženca/obtoženke, ki naj bi otroka prisilil v otroško delo? Ali odgovorne institucije otroško delo prepoznavajo kot tako? Komu otroško delo prijavijo? V sistem institucij, ki pri svojem delu obravnavajo otroško delo, vključujemo: osnovne šole, srednje šole, CSD, nevladne organizacije, policijo, tožilstvo, sodišča.

Podatki, ki smo jih pridobili z anketnim vprašalnikom in izvedeno fokusno skupino, le deloma razkrivajo pot od zaznave otroškega dela do obravnave na sodišču in temu pripadajoče delovanje sistema vpletenih institucij. Za podrobnejšo analizo bi potrebovali enotno definicijo otroškega dela, ki bi jo prepoznavale vse institucije in enoten sistem spremljanja in beleženja tega pojava. Kljub temu podatki, ki smo jih pridobili razkrivajo nekatere sistemske vidike otroškega dela.

Odgovori anketnega vprašalnika nakazujejo na ugotovitev, da najbolj pogosto otroško delo zaznavajo osnovne šole. Osnovne šole so v stalnem stiku z otroki, imajo vpogled v njihovo prisotnost v šoli, njihovo šolsko uspešnost, odsotnost od pouka in zato lažje zaznajo težave, s katerimi se soočajo učenci. Sklepamo lahko tudi, da vsaj delno poznajo njihovo družinsko življenje, in v primeru, da so otroci iz manjših krajev, tudi dogajanje v njihovem lokalnem okolju. Zato ni presenetljivo, da so osnovne šole tiste, ki prve in tudi v največji meri zaznavajo pojav otroškega dela. Zdi se, da so osnovne šole tiste, ki tudi z vidika definicije otroškega dela, to definicijo razumejo najširše, podobno kot jo uporabljamo v tem poročilu, zato ob pojavu indicev, da gre za pojav otroškega dela, le to lažje prepoznajo v skladu z njo.

CSD je naslednja institucija, ki bi z vidika sistema obravnavanja otroškega dela, morala igrati pomembno vlogo. Pregled podatkov, pridobljenih z anketnim vprašalnikom, kaže na to, da se v primerjavi z osnovnimi šolami, precej redkeje srečujejo z otroškim delom oz. da ga pri svojem delu redkeje zaznavajo. To si lahko razlagamo na več načinov. Prvič, strokovni delavci se dejansko srečujejo z manj primeri otroškega dela. V tem primeru gre lahko za to, da npr. tisti, ki otroško delo prvi zaznajo, npr. osnovna šola ali policija, o tem CSD preprosto ne obvestijo (obvestilo mora biti pisno, da ga CSD sploh zabeleži). Drugič, strokovni delavci se lahko ravna po bolj rigidni definiciji otroškega dela in zato ne beležijo t. i. mejnih primerov, ki jih zabeležijo npr. šole. Tretjič, zaradi neznanja strokovni delavci ne beležijo primerov otroškega dela, ki bi jih morali prepoznati. Četrto, strokovni delavci CSD so premalo vpeti v lokalno okolje in premalo proaktivni, premalo dejavni na terenu, da bi jih informacije o otroškem delu v posamezni družini dosegle. Petič, strokovni delavci na CSD lahko imajo ob drugih javnih

pooblastilih in nalogah premalo časa za poglobljanje v določene primere, kar povzroči, da se, ob pomanjkanju jasnih, oprijemljivih dokazov, da gre za otroško delo, otroškega dela ne zazna.

Informacije, ki smo jih pridobili od udeležencev fokusne skupine, potrjujejo podatke zbrane z anketnim vprašalnikom. CSD navajajo, da pri svojem delu redko obravnavajo otroško delo. Pomembnejši razlog od pomanjkljivega poročanje in prijavljanja otroškega dela, vidijo v tem v tem, da je obseg otroškega dela v Sloveniji relativno majhen. Kljub temu so mnenja, da, v kolikor bi šole vse te zabeležene primere otroškega dela dejansko tudi sporočile pristojnim CSD, bi te primeri morali biti obravnavani. Če bi sistem deloval, se bi morali primeri otroškega dela, ki jih zabeležijo šole in primeri otroškega dela, ki jih zabeležijo pristojni CSD, ujemati. CSD bi moral imeti zabeleženih kvečjemu več primerov, saj lahko otroško delo prijavi tudi kdo drug in ne samo šola (npr. obvestila o beračenju mlajših od štirinajst let so prav tako sporočeni pristojnim CSD, in sicer s strani policije). Prepričani pa so tudi o tem, da bi sistem, če bi bilo teh prijav veliko, otroško delo prepoznal kot velik družben problem, ga kot takega tudi obravnaval in vzpostavil učinkovite mehanizme za njegovo ustrezno obravnavo.

Nevladne organizacije so naslednji pomemben akter v sistemu obravnavanje otroškega dela. Njihova glavna prednost pri zaznavanju otroškega dela je njihova aktivnost na terenu. V fokusni skupini je sodelovalo Društvo Mozaik, ki je v večji meri aktivno na področju problematike, ki se nanaša na romsko populacijo, zato so tudi njihove zaznave o otroškem delu vezane na to populacijo. Sicer ne zaznavajo toliko primerov kot osnovne šole (upoštevajoč podatke našega anketnega vprašalnika), še vedno pa je primerov zaznanega otroškega dela precej več kot v primeru CSD. Tudi njihovo razumevanje definicije otroškega dela je širše in bolj v skladu z definicijo, ki jo uporabljamo v nalogi, kar tudi lahko pozitivno vpliva na številčnost njihovih zaznav. Pri oceni, ali gre v nekem določenem primeru za otroško delo ali ne, ocenjujejo in nujno preverjajo ali gre za izkoriščanje, ki ima negativne posledice za otrokov razvoj in predvsem šolanje, za nevarna dela, prevzemanje vloge odraslih v družini in ne zgolj za pomoč v družini v obliki dela, ki je družbeno sprejemljivo. Društvo Mozaik ima tudi prakso, da vse primere, ki imajo te elemente in jih zaznajo, sporočijo pristojnemu CSD.

Delovanje sistema, ki obravnava otroško delo, in ki ga sestavljajo skoraj vsi pomembnejši družbeni podsistemi – socialni, izobraževalni, represivni organi – društvo Mozaik opisuje na naslednji način.

»Ko zaznamo primer otroškega dela v romskem naselju, je po navadi CSD že vpleten v primer družine, kjer se je pojavilo otroško delo. Otroško delo ni nekaj, kar bi se skrbno skrivalo in o tem ne bi bili obveščeni vsi. V večini primerov za to ve tudi policija, včasih tudi zdravstven dom in šola. Ljudje sami pa so navajeni živeti s tem, to je del njihovega vsakdanjega sveta. Sicer je

v zadnjem času več opozoril odraslih, da so nekateri otroci izkoriščani, vseeno pa ti še niso dovolj opolnomočeni, da bi na to sami opozarjali tudi institucije. Tudi v skupnosti se ne izpostavijo. Nam pa povedo. Tudi zaradi tega je še toliko bolj pomembno terensko delo. Res pa je, da obstajajo precejšnje razlike med strokovnimi delavci CSD v angažmaju na terenu, v urejanju razmer v določenih družinah, tudi tam, kjer se pojavlja otroško delo. Tako je npr. tudi otroškega prosjačenja precej manj, ker jih starši ne vzamejo več s sabo, otroci so v šoli. So pa določene družine, ki so izven dosega tako CSD, policije in nevladnih organizacij, kjer pa se primeri otroškega dela tudi zaradi neuskkljenosti teh institucij, ki jim ne uspe regulirat vedenja staršev, lažje pojavi. Tudi zato je pomembno delati ne samo na usklajenosti samega sistema, ampak tudi na spreminjanju vrednot in stališč staršev.« (društvo Mozaik 2016)

Citat že skriva del problema, ki pa ga težko omejimo le na problem (ne)poročanja o in (ne)prijavljanja otroškega dela pristojnim institucijam. V primeru romskih družin problem ni (le) v neobveščenosti in torej neprepoznavanju otroškega dela, ampak lahko na otroško delo gledamo kot na še en simptom v nizu nedelujočega socialno-varstvenega, izobraževalnega in sodnega sistema. Posledica tega je, da ne glede na to, da se primeri otroškega dela prijavljajo pristojnim institucijam oz. da te zanj že vedo, naslednji korak v obliki podane kazenska ovadba in obravnave tožilstva in kasneje sodišča, izostane. Prvi razlog je procesni, saj na višjih instancah kaj lahko pride do zavržbe primera, saj je težko zadostiti vsem zahtevam, da se v določenem primeru otroškega dela prepozna znake kaznivega dejanja. Društvo Mozaik meni, da je še bolj pomemben razlog v neenaki obravnavi državljanov na podlagi etnične pripadnosti ne samo ko govorimo o institucijah, ki bi morale odreagirati na vsak pojav otroškega dela enako in ga ne tiho sprejemati in opravičevati kot del romske kulture, ampak predvsem v omejenih priložnostih, ki ji Romi imajo v družbi in ki posledično vplivajo na pojav otroškega dela. Pri pojavu otroškega dela pri romski populaciji je potrebno torej poleg systemskega vidika upoštevati tudi družbeni vidik. Gre za tehtanja odločitev staršev romskih otrok o prednostih tega, da je otrok vključen v šolo in tem, da je vključen v npr. nabiranje železa. Širši družbeni sistem na tej točki s svojimi neenakimi priložnostmi deluje kot dejavnik, ki olajša romskim staršem to odločitev. Ob predpostavki, da so Romi težje zaposljivi in da (tudi) zaradi tega izobraževanje ni vrednota, postane vključitev otroka v otroško delo racionalna izbira.

»So pa tudi med Romi velike razlike v vrednotenju šolanja. Stanje se tudi tu izboljšuje, kljub temu, da bi še vedno lahko trdili, pozitivni rezultati šolanja še niso vidni. Verjetno je potreben kulturni in generacijski preskok, ki ne pride sam od sebe. Gre tudi za problem pričakovanj in aspiracij, ki pa so vedno kulturno in družbeno pogojene. Šele, ko se bo to zgodilo, se bo zmanjšal tudi obseg otroškega dela pri Romih.« (društvo Mozaik 2016)

Podobno lahko trdimo tudi za otroke oseb, ki so v Sloveniji neprijavljene in jih zaradi tega sistem sploh ne prepozna. Predstavniki CSD in društvo Mozaik izpostavljajo t. i. Bugare, ki so sicer po večini Romi iz Bulgarije, a ne nujno, in ki so upoštevajoč hierarhijo v romskih naseljih, delovna sila slovenskih Romov. Ta skupina ima tudi otroke, ki so vključeni v otroško delo, a ker so državljani EU, v Sloveniji niso prijavljeni kot tujci, MNZ jih kot take ne obravnava. Ta skupina je, po navedba udeležencev fokusne skupine, sistemu popolnoma nevidna.

Pri obravnavi drugih otrok, ki so vključeni v otroško delo, pri tem sogovorniki v največji meri izpostavljajo nevarno in prekomerno delo na kmetijah, je bolj kot vidik širšega družbenega sistema, izpostavljen problem prepoznavanja, prijavljanja, poročanja in sodnega preganjanja primerov na ravni pristojnih institucij. Četudi gre po mnenju sogovornikov za zelo malo primerov, tudi če otroško delo razumemo zelo široko, je problem, kako otroško delo dosledno sodno preganjati. Za bolj dosledno sistemsko zaznavanje otroškega dela, bi bilo potrebno najprej pisno poročati o teh primerih CSD, policiji in dosledno postopek tudi izpeljati v smislu, da ga prevzame tožilstvo in da ga ne zavrže. Vse prevečkrat se po mnenju sogovornikov zgodi ravno to. Četudi je npr. delovanje policije korektno, saj detektirajo kazniva dejanja, se zatakne pri tožilstvu. To pa nakazuje, da sistem ne deluje, zavržba tožilstva pa predstavlja zeleno luč za nespoštovanje zakonodaje. Tudi zato vidijo CSD vidijo ključen sistemski problem v nedoslednem spoštovanju zakonodaje. Če bi se ta dosledno upoštevala, bi moralo biti spričo podatkov o otroškem delu, precej več odvzemov otrok. Tu je možno zaznati neko prizanesljivost CSD do težav, s katerimi se soočajo starši, ki pa gre nemalokrat na račun otrok.

»Sistem torej ne deluje. Npr. starši otrok, ki so vključeni v otroško delo, so prekrškovno odgovorni, če njihovi šoloobvezni otroci ne obiskujejo šole. Lahko pa gre tudi za kaznivo dejanje zanemarjanja. CSD je v enem izmed takih primerov obvestil tožilstvo, ampak ovadba je bila zavržena, kar je samo znak storilcem, da sistem ne deluje in da niso odgovorni.« (CSD 2016).

Če smo v primeru romskih otrok ugotavljali, da je problem neproblematiziranja otroškega dela tudi v tem, da lahko predstavlja otroško delo legitimno in racionalno odločitev spričo majhnih možnosti, ki jih ta skupina ima na formalnem trgu delovne sile, pa je to za preostalo populacijo težje trditi. Sistem bi ravno zato ob pojavu otroškega dela moral odreagirati še toliko bolj odločno, saj največkrat ne gre za legitimno odločitev iz ekonomskih razlogov, ampak, kot bodo pokazali tudi analizirani primeri otroškega dela na naslednjih straneh, prej za posledico psiholoških težav in prepletov različnih ne nujno ekonomskih vidikov.

7 PRIMERI OTROŠKEGA DELA

V tem poglavju na podlagi štirih primerov otroškega dela, ki so jih obravnavala okrajna oz. vrhovna sodišča v Sloveniji, analiziramo značilnosti tovrstnih delovnih praks in preverjamo ugotovitve, predstavljene v prejšnjih poglavjih poročila. Kriterije analize gradiva, ki so nam ga v ta namen posredovala različna sodišča, ki so se v zadnjih desetih letih srečala s preučevano tematiko, tako črpamo iz dosedanjih ugotovitev, in sicer nas zanima v kolikšni meri je uporaben koncept moči za razumevaje dejavnikov obstoja otroškega dela pri nas, kako se skozi zapise kaže interpretacija primernosti oziroma neprimernosti otroškega dela, za kakšne oblike dela gre pri tem in kakšne posledice nosi za otroke, ter kateri akterji vstopajo v obravnavo primerov otroškega dela.

Za večino primerov je dokumentacija relativno skopa (z izjemo primera 1), kar onemogoča pridobitev globljega in bolj natančnega vpogleda v preučevano tematiko. So pa tako pridobljene informacije kljub vsemu dragocene, saj predstavljajo pomembno potrditev in dopolnitev ugotovitev, zbranih v prejšnjih poglavjih.

7.1 Primer 1:

V primeru 1 orišemo situacijo, kjer je bil leta 2013 oče po 192. členu KZ-1 (2. in 1. odstavek) za svoja ravnanja obsojen na eno leto pogojne kazni in preizkusno dobo treh let. Sodišče je razsodilo, da je oče zanemarjal otroka in z njim surovo ravnal, ker je:

- otroka silil k pretiranemu delu:

»Oče mu je nalagal dela na kmetiji, ki so bila za otrokovo starost neprimerna tako zaradi teže kot obsega, pri čemer ni bil cilj vzgoja in učenje otroka, ampak je bil cilj, da otrok opravi dela na kmetiji, ki jih je potrebno opraviti.«

»Otrok je v svojem pričevanju prepričljivo izpovedal, da je bil star 8 let¹⁰, ko je moral kidati v hlevu za živino. Delati je moral z vilami, pri čemer mu je včasih pomagala mama. Delal je od petih do šestih popoldan, po šoli pa je šel še po krave. S košem je nosil listje in slamo.«

»Od otroka je zahteval, da vsak dan opravlja dela v hlevu od 17:00 ure, in sicer je moral nositi vodo za molžo, košaro s slamo, čistiti gnoj, opravljati delo z vilami, čistiti krave. Delo je moral opravljati vsak dan popoldne, ob sobotah in nedeljah, med počitnicami pa tudi zjutraj.«

¹⁰ V času, ko je bila podana obtožba na sodišče, je bil otrok star 12 let.

- In bil do njega nasilen:

»Obdolženi ga je tudi udaril in udaril njegovo mamo, mu govoril cigan lenuh, potepuh, diktator. Pri osmih letih jih je enkrat dobil s pasom, velikokrat pa z roko.«

»Obdolženi je ves čas od otroka zahteval, da se uči in dela, ni pa imel posluha za njegove želje po druženju in igri, zato mu je prepovedal, da se igra in družijo z vrstniki, prav tako pa mu tudi ni dovolil, da se udeleži rojstnodnevni zabav pri prijateljih. Ravno tako obtoženi otroku ni dovolil vključitev v izvenšolske dejavnosti, in sicer mu ni dovolil, da bi obiskoval pouk iz nemščine, da bi se vključil v glasbeno šolo ali da bi igral nogomet.«

»Prav tako je povedal, da je hotel obiskovati veliko krožkov, vendar pa mu doma niso pustili. S palico je bil tepen po nogah in telesu, od doma je begal po nasilju, ko je bil tepen.«

Podobno kot smo izpostavili že v poglavju, kjer prikazujemo rezultate raziskave, se tudi tukaj pokaže, da otroško delo običajno spremljajo oz. pogojujejo elementi družinskega nasilja in slabih družinskih odnosov in razmer. Oboje, izpostavljenost fizičnemu in verbalnemu nasilju in opravljanje neprimernih kmečkih opravil glede na starost, je na otroku pustilo posledice v razvoju, kar je bila ena pomembnejših točk obtožnice:

»V obravnavani zadevi je sodna izvedenka ugotovila, da je oškodovanec zaradi ravnanja in odnosa obtoženca razvil močan strah in tesnobo, počutil se je ponižanega in razvrednotenega, zaradi česar so se mu pojavili tipični postravmatski stresni simptomi ter depresivnost in anksioznost.«

»Sodna izvedenka je povedala, da je bil otrok obremenjen s fizičnim delom, ki je presehalo njegove zmožnosti, še zlasti ker je bil v zvezi z delom pogosto pod hudim pritiskom, kritikami in grožnjami očima. Pogoste grožnje ter fizične kazni so na otroka delovale stresno, še zlasti ker so trajale dlje časa trajajoče obdobje (op.a. tri leta) /.../ Zaradi odnosa očima je bil prikrajšan za igro in druženje z vrstniki. Prav področje večje stopnje socializacije pa je še zlasti pomembno v tem razvojnem obdobju, saj si s tem pridobiva in utrjuje nova spoznanja in izkušnje, ki predstavljajo temelj za nadaljnji osebni razvoj. Izvedenka je ugotovila, da je bilo za otroka v obtoženčevi družini sicer dovolj dobro poskrbljeno za njegove osebne potrebe – dom, prehrana, šolanje ter zdravstvena oskrba, ni pa bilo dovolj dobro poskrbljeno za njegove ostale bio-psihosocialne potrebe, ki omogočajo otrokov nadaljnji ustrezen razvoj.«

Obdolženi je obtožbe zanikal, vendar so bila pričevanja prič prepričljivejša. Njihove izjave so potrdila tudi poročila osnovne šole, ki jo je otrok obiskoval, zapisnik 1. multidisciplinarnega

tima, poročilo CSD, poročilo zdravstvenega doma in izvedensko mnenje. Gre za ključne akterje znotraj sistema nudenje opore in pomoči v tovrstnih zadevah in bi jih ob morebitnem nadaljnjem raziskovanju tematike otroškega dela veljalo upoštevati.

Obdolženi je v svoj zagovor dejal, da, po njegovem mnenju, opisano ne sodi med neprimerna dela za otroka. To kaže na drugačno interpretacijo tega, kaj je primerno glede na otrokovo starost in kaj ne – polemika, ki se je pri analizi obravnavane tematike nemalokrat pojavila, posebej pa smo nanjo opozorili v četrtem poglavju naloge:

»Zagovornik obtoženca izpostavlja, da obtoženec oškodovanca ni silil k delu in mu ni odrejal delo, ki ga ne bi zmoget ali bi bilo zanj škodljivo. Po njegovem mnenju je delo del vzgoje, ki krepi vztrajnost in prispeva k spoznavanju sveta okoli sebe, pri čemer se pri športu od otrok zahteva več fizičnega in psihičnega napora ter discipliniranega dela. Na eni strani navaja, da oškodovancu nikoli ni bilo naloženo delo, ki ga ob resni zavzetosti ne bi mogel opraviti v pol ure, po drugi strani pa se sprašuje, zakaj bi enournno delo v hlevu presegalo otrokove zmožnosti in škodovalo njegovemu razvoju (op.a. obdolženec je bil na kmetiji, kjer je odraščal, tudi sam deležen podobne vzgoje).«

Kot ugotavlja sodišča je pri presoji prisile in neprimernosti ključno subjektivno doživljanje otroka:

»V zvezi s tem je sodna izvedenka pojasnila, da je pomembno otrokovo doživljanje in sicer, kako ocenjujejo neko delo kot težko, kar se ocenjuje pri vsakem otroku posebej. Ob tem pritožbeno sodišče pripominja, da je bistvena razlika med delom in oškodovanca v hlevu in športnim treningom, saj je bil oškodovanec v delo v hlevu prisiljen s strani obtoženca, pri tem pa je bil z njegove strani deležen hudega pritiska in kritik, medtem ko bi si športno aktivnost svobodno izbral in bi napor pri tem zanj pomenil sprostitvev. Ugotovljeno ravnanje obtoženca, četudi zanj to predstavlja vzgojne ukrepe/.../presega običajne vzgojne prijeme in kaznovanje staršev oziroma skrbnikov. Takšnih vzgojnih ukrepov pa obtoženec ni uporabljal za svojega biološkega otroka, ampak je imel do njega popolnoma drugačen odnos. Obtoženec se je torej zavedal, kaj pomeni skrb za otroka.«

Če se naslonimo na Senov (2001) in Nussbaummin (2000) koncept zmožnosti je iz zgornjega citata očitno, da otrok v tem primeru ni imel zmožnosti svobodnega razvoja, da je in dela, to kar ceni. Oče oz. očim je bil tisti družinski član, ki je imel očitno neprimerno več moči odločanja v primerjavi z ostalimi, kar potrjuje sledeči citat:

»Sodišče je ob ocenjevanju vseh navedenih dokazov zaključilo, da je obtoženec potem, ko je pripeljal ženo in njenega sina iz Romunije, očitno pričakoval od njiju, da se mu bosta oba popolnoma podredila, da bosta v celoti sledila njegovim navodilom glede dela na kmetiji, hišnega reda in vseh ostalih razmerij v družini. Prav tako je obtoženec pričakoval, da se bosta oba podredila tudi njegovi materi, ki prav tako ni bila zadovoljna s snaho in njenim sinom, kar vse je pripeljalo do konfliktov, ki jih je obtoženec v skladu s svojim agresivnejšim značajem reševal z zmerjanjem, žalitvami in tudi s fizičnem nasiljem nad obema/.../«

Predstavljen primer otroškega dela kaže na to, da pri odkritih primerih le-tega v slovenskem okolju ne gre za socio-ekonomske dejavnike, ki bi privedli do tovrstnih oblik vključevanja otrok v sfero dela, temveč, da razloge lahko pripišemo predvsem psihološkim dejavnikom. S tem lahko tudi razložimo ugotovitev, da je otroško delo relativno redek pojav v našem družbenem prostoru.

7.2 Primer 2:

Za primer 2 je na voljo skopa dokumentacija, v kateri je otroško delo zgolj omenjeno ni pa podrobneje opisano, kot je to značilno za primer 1. Kljub temu je možno med obema primeroma vzpostaviti nekaj vzporednic:

- otroško dela se pojavlja skupaj z družinskim nasiljem:

»Obdolžena je kriva, da je kot starš hudo kršila svoje dolžnosti do otrok s tem, ko je/.../11 opuščala potrebno skrb za svoje otroke (op.a. v času razsodbe so bili stari 12, 9 in 6 let), tako da jim ni izkazovala potrebne naklonjenosti, ljubezni, jim ni dajala občutka sprejetosti, občutka varnosti s tem, ko so še živeli v/.../jih je veliko zapirala v zatemnjeno stanovanje, se z njimi ni veliko ukvarjala in velikokrat skrb za otroke prepuščala drugim osebam zlasti, najstarejši pa nalagala njeni starosti neprimerna opravila, nalagala, da je morala nositi po stopnicah do stanovanja težke vrečke ter jo velikokrat pošiljala k sosedom po hrano, pri čemer je na vse svoje tri otroke močno kričala, otroci pa so zaradi njene neprimerne skrbi in ker jim tudi ni izkazovala neprimerne ljubezni, sprejetosti in jim ni dajala občutka varnosti, močno jokali tako podnevi kot ponoči, da je bilo moteče za ostale stanovalce v bloku/.../«

- obstoj za otroško delo gre pripisati predvsem psihološkim dejavnikom:

¹¹ Določeni deli citatov so zaradi varovanja osebnih podatkov izpuščeni.

»Navodilo, da obdolženka obiskuje psihoterapijo pri Zavodu Ema ali kakšni drugi ustrezni posvetovalnici.«

- posledice za razvoj otrok (čeprav se pri primeru 2 zdi, da so posledice v večji meri povezane s hudimi oblikami nasilja kot pa z otroškim delom):

»Otrok pa v/.../12 ni zaščitila pred nasiljem očeta otrok, v/.../13 pa zlasti najstarejše hčere ni zaščitila pred partnerjem/.../ in prepuščala skrb za otroke v večji meri partnerju, ki je potem vse otroke spolno zlorabil, s čimer vse je na ta način posegla v zdrav in skladen osebni razvoj svojih otrok, saj so bili vsi trije otroci prikrajšani na področju temeljnih čustvenih, vzgojnih, in socialnih potreb oziroma na vseh področjih razvoja.«

- zanemarjanje in zlorabe so trajale približno 3 leta;
- sodišče je pri oblikovanju sodbe upoštevalo mnenja dveh CSD, OŠ in izvedenke dr. med.

Ključna razlika med predstavljenima primeroma 1 in 2 je v tem, da se pri drugem zdi, da so na razvoj otrok negativno vplivale predvsem hude oblike zlorabe in ne toliko prisilno opravljanje dela. Vsaj tako lahko sklepamo iz dokumentacije, kjer na nobenem mestu oblike otroškega dela niso natančno opredeljene in popisane. V drugem primeru je bila mati (brezposelna, z nižjo poklicno izobrazbo) tako zaradi svojih ravnanj obdolžena kaznivih dejanj zanemarjanja mladoletne osebe in surovega ravnanja po 1. odstavku 192 člena KZ-1.

7.3 Primer 3:

Podobno kot smo ugotavljali že pri prvih dveh primerih tudi tukaj ne gre zgolj za opravljanje neprimerne dela glede na starost otroka, temveč se elementi prisile povezujejo z nasiljem nad otrokom:

»Oče mladoletnega sina je na domači kmetiji v obdobju od 2004 do 2008 (op.a. starost otroka 9-13 let) vsakodnevno priganjal le-tega, da namesto njega krmi vso živino v domačem hlevu in od njega zahteval, da počisti ves hlev in opravlja druga naporna dela na kmetiji, pri čemer ga je, če ni bil zadovoljen z njegovim delom za vsako malenkost maltretiral in nanj vpil, ter ga obkladal z žaljivkami in mu grozil s pretepom ali ubojem, konkretno tudi, ko ga je z vilami tolkel po nogah in kolenu, da otrok nekaj časa ni mogel hoditi, kar vse presega običajne mere

¹² Prvem kraju, kjer so živeli skupaj z očetom.

¹³ Drugem kraju, kjer so živeli skupaj z maminim partnerjem.

vzgojnih ukrepov proti otroku, poleg tega pa mu tudi ni pustil, da bi se umival s toplo vodo in je tudi preprečeval, da bi ti doma zakurili in da bi živeli tekom zime v toplem okolju.»

Po presoji sodišča je takšno ravnanje očeta imelo posledice za otroka: »Vse to je negativno vplivalo na razvoj otroka, prav tako pa ga ni ne spodbujal pri učenju v šoli mu tudi ni pomagal pri šolskih nalogah, tako da je bil negativno ocenjen.«

Pri tem primeru otroškega dela torej prav tako ne gre za povezavo z morebitno slabo finančno situacijo družine, ki bi okrnila t.i. »altruizem staršev«, dejavnikov tudi niso povezani z diskriminacijo na podlagi etnične pripadnosti, kjer zaradi zunanjih pogojev okolja obstaja večja verjetnost, da šolanje otrok ne prinaša mobilnosti navzgor (primer: romski otroci), saj je obsojeni slovenski državljan (enako velja tudi za vse ostale predstavljene primere). Ključen dejavnik, ki se izrisuje skozi analizirano dokumentacijo primerov otroškega dela pri nas, so tudi v tem primer psihološke težave očeta:

»Obdolženec bo za čas treh let pod varstvenim nadzorom, ki obsega pomoč, in sicer svetovanje obdolženemu in spremljanje obdolženčevega vedenja in njegovo usmerjanje k pozitivnim vzorcem vedenja in nadzor, pri čemer se mora enkrat na 14 dni zglasiti pri svetovalcu. Odredijo se navodila, po katerih se mora ravnati obdolženec, in sicer: 1. Zdraviti se v ambulanti Psihiatrične klinike Polje, 2. obiskovati psihološko posvetovalnico pri Centru za nenasilno komunikacijo Ljubljana.«

7.4 Primer 4:

V primeru 4, za razliko od prvih treh predstavljenih primerov, ni prišlo do obtožbe obdolženega, ki naj bi storil dve kaznivi dejanji zanemarjanja otroka in surovega ravnanja po 2. odst. 192 KZ-1. Kot je razloženo v dokumentaciji višjega sodišča, kamor je državna tožilka naslovila pritožbo zoper sklep okrožnega sodišča, za to ni bilo zbranih dovolj dokazov.

Na podlagi analizirane dokumentacije sodišč je očitno, da so ta pri presoji otroškega dela, posebej pozorna na tri točke: a) ugotavljanje (ne)primernosti opravljanja del glede na starost otroka; b) obstoj nasilja nad otroki; c) ugotavljanje posledic, ki jih ima takšno ravnanje staršev oz. skrbnikov, za razvoj otrok. Iz priloženega gradiva sledi, da sodišče v tem primeru v nobeni navedeni točki ni prepoznalo utemeljenih razlogov za obtožbo očeta:

- (ne)primerne oblike dela:

»Kar se tiče očitka siljenja k pretiranemu delu in k delu, ki ni primerno starosti otrok glede dela je bil z obema otrokoma v predkazenskem postopku opravljen razgovor. Iz obvestil

najstarejšega sina, ki bo letos dopolnil 10 let, v času razgovora pa jih je imel osem in pol, je razvidno, da/.../povprašan je konkretnije povedal, da z bratcem nosita dile na kup, ati in mami pa žagata. Na vprašanje je povedal tudi, da morata žagati vsak dan po šoli do kosila in nato še do zvečer, zvečer pa lahko igrata igrice na računalniku, in sicer vsak pol ure. Otrok, ki je sedaj star osem let, v času razgovora pa je bil približno en mesec manj kot sedem let, je dejal, da hrani noje z briketi in s koruzo/.../.«

»/.../ob vpogledu v celotno sliko dogajanja je potrebno oceniti, da v tem primeru še zdaleč ne gre za prekomerno ali za določeno starost neprimerno delo. Oba sta namreč čisto decidirano povedala, da nosita deščice, medtem ko drva žagata starša. Ne gre torej za delo s cirkularjem, ki bi lahko bilo za tako majhna otroka, zlasti še brez nadzora, nevarno, ampak še vedno takšno delo, ki ga otroka lahko opravljata. Upoštevati je namreč potrebno, da gre za otroka, ki raste na kmetih, kjer je splošno znano, da je potrebno vsakodnevno opravljati mnoga opravila, tudi krmiti živali in spravljati les, zato tega ni možno primerjati z delom otrok, ki živijo v mestih oziroma ne živijo na kmetiji, nenazadnje je znano, da otroci na kmetiji tudi, kar sicer ni zakonito, a se pogosto dogaja, vozijo traktorje.»

- Nasilje nad otroki znotraj družine:

»Iz razgovorov z otrokoma je razvidno, da sta izpostavila le dva dogodka, pri katerih je obdolženec kot vzgojne ukrepe uporabil fizično silo. Okrožna državna tožilka bi že k zahtevi za preiskavo morala predložiti dokazila, da je bilo tepežev več/.../.«

»Sodišče druge stopnje se tudi strinja z zaključkom sodišča prve stopnje, da pri večkratnem udarcu s palico po zadnjici obeh oziroma že pri enem udarcu najstarejšega otroka, ne moremo govoriti o fizičnem ali psihičnem nasilju v grobi obliki, sploh pa ne ob upoštevanju podatkov psihosocialnega poročila, obdolženčevega zagovora ter razgovora z materjo otrok, iz katerih izhaja, da obdolženec takrat ni imel namena surovo ravnati, saj je, po mnenju obeh staršev, šlo za običajne vzgojne metode, kakršnih sta bila v otroštvu deležna tudi sama.»

»Socialna delavka je s staršema opravila razgovor, v katerem fizičnih vzgojnih ukrepov nista zanikala, obdolženec se je strinjal, da udarci niso primerna vzgojna metoda, oba pa sta ponovno pojasnila, da sta bila vzgajana na enak način ter da sta pripravljena sodelovati v svetovalnih dejavnostih.»

- Posledice za otroke:

»Iz psihosocialnega poročila jasno izhaja, da sta otroka lepo vzgojena, v šolo prihajata urejena in pripravljena na pouk, imata urejene šolske potrebščine, pri šolskem delu nimata učnih težav, njun odnos do staršev je ljubeč in spoštljiv. Najmlajši je v šoli sproščen, razigran in vesel deček. Najstarejši je občasno zaprt vase, vendar v pogovoru lepo sodeluje. Lepo je sprejet s strani sošolcev in tudi sam je do njih obziren, sicer pa je zelo samostojen, odgovoren, mlajšega bratca spremlja domov. Med poukom je pozoren, prizadeven, sodeluje v okviru interesnih dejavnosti, je kot edini deček v tej starostni skupini vključen v pevski zbor in krožek ročnih spretnosti, izven šole pa v glasbeno šolo.«

8 ZAKLJUČEK IN PREDLOGI

Osrednji namen naloge je bil trojen, in sicer: a) ugotoviti obseg pojava otroškega dela pri nas (kot tudi področja dela otrok in prepoznati posebej ranljive skupine otrok); b) identificirati vzroke in c) posledice opravljanja prisilnega dela za otroke. V zaključnem poglavju za vsako posamezno točko strnjeno povzamemo ugotovitve, ki temeljijo na podatkih, pridobljenih v okviru predstavljene študije.

▪ Obseg otroškega dela v Sloveniji

Na podlagi podatkov, ki so nam jih posredovali predstavniki OŠ, SŠ, CSD in NVO ter tožilstva in Inšpektorat RS za delo, lahko sklenemo, da otroško delo v Sloveniji obstaja in kot tak predstavlja problem, ki zahteva pozornost pristojnih institucij. Natančne ocene o tem, kako razsežen je pojav, pa ne moremo podati, saj se podatki vprašanih med seboj precej razlikujejo (Inšpektorat za delo npr. v zadnjih petih letih poroča o med 0 do 16 kršitev zakonodaje letno, tožilstva o štirih primerih otroškega dela (za področje Ljubljane in Krškega), medtem ko so samo za zadnje leto, za leto 2015, OŠ poročale o 34-ih primerih, SŠ o 22-ih primerih, NVO o 23-ih in CSD o 7-ih primerih. Gledano skozi daljše časovno obdobje, od leta 2010 do 2015, pa te številke še bistveno narastejo, saj je bilo, po njihovih podatkih, v najhujše oblike otroškega dela vključenih skupaj 43 otrok, v nevarna dela pa 51 otrok). Ključna razloga za razlike v podatkih sta, po našem mnenju, naslednja dva:

- Ker spremljanje otroškega dela ni sistemsko urejeno, vprašani na različne načine razumejo in opredeljujejo otroško delo (v najširšem smislu otroško delo interpretirajo predstavniki OŠ in NVO. Ti kot otroško delo razumejo tudi opravljanje gospodinjstkih opravil, v kolikor te dejavnosti posegajo v izpolnjevanje šolskih obveznosti. Na podoben način smo tudi mi pristopili k raziskovanju otroškega dela, s čimer smo se nekoliko oddaljili od uveljavljenega pristopa, ki ga predlaga ILO). Podatke moramo tako interpretirati zgolj kot ocene stanja.
- Vprašani na različne način vstopajo v to področje, pri čemer so za omenjeni problem najbolj občutljivi ti, ki z otroki oz. njihovimi družinami vsakodnevno vstopajo neposredno v stik. Na tem mestu se pokaže pomen terenskega dela.

Razlike v podatkih pristojnih institucij nas nadalje napeljujejo na to, da:

- je pojav otroškega dela bolj razširjen, kot ga prikazujejo njihovi podatki. Ker uradne evidence o otroškem delu ne obstajajo, je do podatkov izjemno težko dostopati. Podatkov policije, kot enega ključnih akterjev na tem področju, namreč nismo uspeli pridobiti. Predvidevamo, da bi v nasprotnem primeru obstajalo številčno več primerov, npr. za beračenje otrok, preprodajo drog ipd. Obenem je težko spremljati položaj otrok,

ki živijo pri nas brez dovoljenja za bivanje in niso nikjer zabeleženi. Gre za povsem »skrito« skupino otrok, za katere predvidevamo, da so za delovno izkoriščanje posebno ranljivi. Na to so nas opozorili že predstavniki NVO.

- Neusklajenost nekaterih podatkov odkriva sistemske luknje z vidika komunikacije in prenosa informacij o pojavu otroškega dela med različnimi akterji. Opozarjamo predvsem na precejšnje razlike v poročanju med OŠ in CSD. CSD bi morali posredovati bistveno več primerov kot OŠ, saj se na njih obračajo številne institucije (poleg šol, še zdravstveni domovi idr.). OŠ so se izkazale kot pomembne pri zaznavi otroškega dela. Ob tem velja izpostaviti še vlogo tožilstva, saj je število primerov, ki jih obravnavajo s tega področja, izjemno majhno glede na pridobljene podatke. Sklepamo, da se tožilstva ukvarjajo predvsem z najtežjimi primeri, povezanimi s strogimi ukrepi (kot je npr. odvzem otrok, zaporna kazen), ki predstavljajo le vrh ledene gore. K temu nas napeljuje izjava predstavnika CSD, ki pravi, da v kolikor družine odklanjajo sodelovanje z njimi, pogosto potem nimajo vzvodov, s katerimi bi lahko postopali v primeru odkritja otroškega dela.

Na podlagi pridobljenih podatkov nadalje ugotavljamo, da med področji dela prevladuje opravljanje dela na kmetiji (kamor sodijo težaška dela, kot je delo v gozdu z neprimerno mehanizacijo, košnja, siliranje, oranje, prenašanje sena in slame) in gospodinjskih opravil (v smislu prevzemanja starševskih obveznosti). Med ostalimi opravili so vprašani navajali še delo v podjetjih, beračenje, preprodajo drog, stikanje po smeteh, delo z odpadlim železom, igranje na instrumente na ulicah in manjših prireditvah.

Področja otroškega dela veliko povedo o ranljivih skupinah otrok. Opazna je tradicionalna delitev po spolu, kjer težaška kmečka opravila pogosteje opravljajo fantje, medtem ko dekleta skrbijo za dom in gospodinjstvo (čeprav je treba poudariti, da temu ni nujno vedno tako, sploh v primerih, ko starši niso zmožni skrbeti za otroke. Fantje so tako primorani opravljati oboje – kmečka opravila kot tudi gospodinjske naloge in ob tem skrbeti za starša). Mlajši otroci (do zaključka osnovne šole) praviloma opravljajo dela, ki so povezana z domom oz. lastnim gospodinjstvom, srednješolci pa se, obratno, ukvarjajo predvsem z delom v podjetjih (kot je npr. strežba v lokalih in gostilnah pozno v noč). Glede beračenja, nabiranje odpadnega železa in stikanja po smeteh so po podatkih najbolj ranljivi otroci, pripadniki romske skupnosti. Še posebej pa bi pri tem izpostavili deklice, ki pogosto ostanejo doma in skrbijo za gospodinjstvo ter sorojence, s čimer so obremenjene v tolikšni meri, da jim delo onemogoča (redno) obiskovanje pouka.

- Vzroki za obstoj otroškega dela

V nalogi prepoznavamo zlasti tri ključne vzroke, ki pogojujejo otroško delo:

- neurejene družinske razmere (v smislu nasilnih odnosov ali pa nezmožnosti staršev skrbeti zase in za otroke),
- vrednotne orientacije staršev, kjer je delo višje cenjena vrednota kot znanje,
- revščina.

Zadnji dejavnik je bil v raziskavi le redko izpostavljen, kar pomeni, da starši nimajo vedno altruističnega odnosa do svojih otrok. Basujev in Vanov (1998) »aksiom luksuznosti« tako ne drži vedno, kar kaže na to, da so družine v tem oziru vse prej kot homogene. Običajno namreč velja, da preplet oz. skupek različnih vzrokov poganja in vzdržuje obstoj otroškega dela.

Raba koncepta moči, ki predstavlja interpretativno podlago naloge, nam ob tem razkrije kontekstualno ozadje sprejemanja odločitev staršev. Na primer višje vrednotenje dela v primerjavi z znanjem pokaže na moč staršev in pomeni njihovo racionalno izbiro, ki je usmerjena v povečanju blaginje celotne družine. To je pogosto očitno pri otrocih, pripadnikih romske skupnosti, pri čemer odločitve staršev uokvirjajo nenaklonjeni strukturni dejavniki, ki ne obljublajo mobilnosti po družbeni lestvici navzgor. Pri primerih otroškega dela, ko gre za neurejene družinske razmere, kjer starši niso zmožni skrbeti zase in za otroke, pa se opravljanje gospodinjskih in kmečkih opravil izkaže kot pomanjkanje možnih izbir za otroke; kadar družinski odnosi niso problematični, otroci pa kljub vsemu opravljajo kmečka opravila in s tem zanemarjajo šolske obveznosti, pa pri vprašanih sproža dvom o tem, ali dejansko govorimo o otroškem delu ali ne, saj ne gre za prisilno dejavnost, prav nasprotno, poudarjajo, da se otroci sami želijo ukvarjati s tem. Če pa je poglavitni vzrok neurejenih družinskih razmer nasilje s strani starša-ev pa vendarle lahko govorimo tudi o konceptu moči, kjer starš, ki izvaja prisilo, skozi specifične patriarhalne in kulturne vzorce vedenja dojema svoja vedenja kot sprejemljiva.

Glede na to, da je problematika otroškega dela v Sloveniji manj razširjena (nenazadnje poročilo FRA o otroškem delu (2015) Slovenije sploh ne omenja) pa se zdi, da je koncept (ne)moči uporaben v manjši meri. Dodatno k temu pritrjuje tudi dejstvo, da gre pri primerih sodišč za osamljene primere, kjer kot ključni dejavnik, ki pogojuje obstoj otroškega dela, nastopajo psihične težave starša (zlasti očeta). (Otroško delo, kot že rečeno, ne obstaja samo po sebi, temveč vedno v kombinaciji s hujšimi oblikami nasilja nad otroki in zanemarjanja). Bolj kot sociološki pristopi k razumevanju obstoja otroškega dela se zato zdi, da so primernejše psihološke teorije razlage. Koncept moči je tako manj relevanten, saj ne gre za neko večjo družbeno skupino otrok (z izjemo preučevanja pojava pri etničnih skupinah otrok). Skupna točka biografij otrok v obravnavanih primerih sodišč je resda nižja izobrazba staršev ter

prebivanje na podeželju in ukvarjanje s kmečkimi opravili, kar bi morda lahko kazalo tudi na specifičen vrednotno-moralni odnos do vzgoje otrok, vendar na podlagi le nekaj obravnavanih primerov tega ne moremo potrditi.

- Posledice otroškega dela

Uvid v posledice otroškega dela smo dobili neposredno s prebiranjem spisov tožilstev. Temu vidiku so sodišča namenila prav posebno pozornost. Ugotavljanje posledic opravljanja otroškega dela ima pri slednjih ključno vlogo za razjasnitev dileme o tem, ali je določeno opravilo pretirano, prisilno ali ne – ali torej govorimo o otroškem delu ali ne. Najpogosteje so bile navedene psihične posledice (kot so tesnoba, depresija, pomanjkanje samozavesti ipd.) in tudi fizične posledice (ki so bile bolj kot z opravljanjem del povezane z nasiljem, ki so jih, ob vključenosti v delo, otroci doživljali s strani staršev). Med posledicami so vprašani (predvsem predstavniki izobraževalnih institucij) pogosto izpostavili še neizpolnjevanje šolskih obveznosti. Šolski neuspeh je tako eden ključnih mejnikov, na podlagi katerega so se vprašani odločili ali določeno opravilo razumejo kot otroško delo ali ne.

Glede na izpostavljeno v nadaljevanju podajamo nekaj **predlogov** za izboljšanje stanja na tem področju:

- Za natančno spremljanje otroškega dela, bi bilo v prvi vrsti treba urediti sistemsko spremljanje podatke o pojavu. V ta namen bi morali določiti kazalnike in enotno definicijo otroškega dela. Predlagamo upoštevanje ožje definicije po ILO (ki ekonomske aktivnosti loči od neekonomskih), kot tudi širše (upoštevanje neekonomskih aktivnosti, kot je npr. gospodinjsko delo), saj se je slednji vidik za slovenski prostor izkazal za posebej relevantnega.
- Organizacija izobraževanj in usposabljanj strokovnih delavcev, ki se pri svojem delu srečujejo z otroki in družinami. Izobraževanja bi lahko potekala npr. v okviru posvetov ali konferenc. Namen tovrstnih izobraževanj bi bil senzibilizirati strokovne delavce na način, da bi prepoznavanju otroškega dela namenili večjo pozornost in da bi v primeru zaznanega pojava primerno ukrepali. Strokovna srečanja bi lahko tudi odprla razpravo o definiciji otroškega dela z vidika ugotavljanja primerne starosti za opravljanje določenih opravil in določanja kriterijev, ki označujejo pretirano, preobsežno delo za otroke.
- Iz analiziranih spisov sodišč je razvidno, da so bili otroci v povprečju vključeni v prisilno delo tri leta, kar je lahko pustilo znatne posledice na njihovem razvoju. Potrebno bi bilo sprejeti ukrepe, ki bi zmanjšali odzivni čas pristojnih institucij.

- Pri otroškem delu gre za medsektorski problem, kjer se področje šolstva in družinske politike prekrivata in dopolnjujeta. Zaradi očitnih razlik v poročanju o obsegu otroškega dela med predstavniki izobraževalnih institucij in CSD (pri čemer so šole sporočale neprimerno več primerov, kot pa CSD), predlagamo, da se pristojni dogovorijo o ukrepih, ki bi spodbudili boljšo komunikacijo in prenos informacij med institucijami.
- Pričujoča študija predstavlja eno prvih raziskav otroškega dela pri nas. Za nadaljnje ugotovitve in bolj poglobljen uvid v situacijo bi bilo smiselno posebej preučiti skupino otrok, za katero predvidevamo, da je še zlasti ranljiva za otroško delo – pri tem mislimo na otroke, ki nimajo dovoljenja za bivanje in niso zavedeni v nobeni evidenci pri nas. Smiselno bi bilo upoštevati tudi perspektivo otrok in spodbujati raziskave, ki se ukvarjajo z ugotavljanjem, kako otroci doživljajo otroško delo.

Naloga je pokazala na precejšnjo kompleksnost otroškega dela, kar je še zlasti očitno z vidika dejavnikov oz. vzrokov za obstoj otroškega dela. Velja torej, da odprava otroškega dela zahteva kompleksne rešitve, ki so pogosto povezane s širšo družbeno ureditvijo in s tem vplivanjem na strukturne spremembe, ki niso zgolj v domeni naročnika naloge, temveč se raztezajo še na druga sektorska področja. Tipičen primer so otroci, pripadniki romske skupnosti. Rešitve za njihov položaj so namreč tesno povezane z naslavljanjem ukrepov za izboljšanje življenjskih pogojev Romov na sploh.

9 LITERATURA

Arat, Zehra F. 2002. Analyzing Child Labor as a Human Rights Issue: Its Causes, Aggravating Policies and Alternative Proposals. *Human Right Quarterly*, 24 (1): 177–204.

Ariès, Phillippe. 1991. *Otrok in družinsko življenje v starem režimu*. Ljubljana: ŠKUC: Znanstveni Inštitut Filozofske fakultete.

Baland, Jean-Marie in James A. Robinson. 2000. Is Child Labor Inefficient? *Journal of Political Economy*, 108 (4): 663–679.

Basu, Kaushik in Pham Hoang Van. 1998. The Economics of Child Labor. *The American Economic Review*, 88 (3): 412–427.

Basu, Kaushik in Zafiris Tzannatos. 2003. The Global Child Labor Problem: What do We Know and What Can We Do? *The World Bank Economic Review*, 17 (2): 147–173.

Basu, Kaushik. 1999. Child Labor: Cause, Consequence and Curem with Remarks on International Labor Standards. *Journal of Economic Literature*, XXXVII: 1083–1119.

Beegle, Kathleen, Dehejia, Rajeev H. in Roberta Gatti. 2006. Child labor and agricultural shocks. *Journal of Development Economics*, (81): 80–96.

Bhalotra, Sonia in Christopher Heady. 2003. Child Farm Labor: The Wealth Paradox. *The World Bank Economic Review*, 17 (2): 197–227.

Blattman, Christopher in Jeannie Annan. 2010. The consequences of child soldiering. *The Review of Economics and Statistics*, 92 (4): 882–898.

Bourguignon, Francois, Ferreira, Francisco H. G. in Phillippe G. Leite. 2003. Conditional Cash Transfers, Schooling, and Child Labor: Micro-Simulating Brazil's Bolsa. *The world bank economic review*, 17 (2): 229–254.

Buchman Claudia. 2000. Family Structure, Parental Perceptions and Child Labor in Kenya: What Factors Determine Who Is Enrolled in School? *Social Forces*, 78 (4): 1349–1379.

Congdon Fors, Heather. 2012. Child Labor: A review of recent theory and evidence with policy implications. *Journal of Economic Surveys*, 26 (4): 570–593.

Creswell, John W. in Vicki L. Plano Clark. 2007. *Designing and Conducting Mixed Methods Research*. Thousand Oaks, California: Sage Publications, Inc.

Diallo, Yacouba, Hagemann, Frank, Etienne, Alex, Gurbuzer Yonca in Farhad Mehran. 2010. *Global child labour developments: measuring trends from 2004 to 2008*. Geneva: Switzerland: International Labour Office, Statistical Information and Monitoring Programme on Child Labour (SIMPOC).

Doepke, Matthias in Fabrizio Zilibotti. 2005. The Macroeconomics of Child Labor Regulation. *American Economic Review*, 95 (5): 1492–1524.

- Edmonds, Eric V. 2006. Child labor and schooling responses to anticipated income in South Africa. *Journal of Development Economics*, 81: 386–414.
- Edmonds, Eric V. in Nina Pavcnik. 2005. Child Labor in the Global Economy. *Journal of Economic Perspectives*, 19 (1): 199–220.
- Emerson, Patrick M. in Andre Portela Souza. 2003. Is There a Child Labor Trap? Intergenerational Persistence of Child Labor in Brazil. *Economic Development and Cultural Change*, 375–398. University of Chicago Press.
- FRA. 2015. *Severe labour exploitation: workers moving within or into the European Union. States' obligations and victims' rights*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Hazan, Moshe in Binyamin Berdugo. 2002. Child Labour, Fertility, and Economic Growth. *The Economic Journal*, 112: 810–828.
- International Labour Organisation (ILO). 1996. *Child Labour Today: Facts and Figures*. Geneva.
- International Labour Organisation (ILO) in State Statistics Committee of Ukraine. 2001. *Child labour in Ukraine. 1999. Statistical bulletin*. Kyiv: International Labour Organisation and State Statistics Committee of Ukraine.
- International Labour Organisation (ILO). 2004. Child Labour Statistics: Manual on methodologies for data collection through surveys. Dostopno na: http://www.ilo.org/ipecc/Informationresources/WCMS_IPEC_PUB_141/lang--en/index.htm (28. maj 2016)
- International Labour Organisation (ILO). 2007a. *Steps to the Elimination of Child Labour in Central and Eastern Europe. Emerging good practices and lessons learned*. Bukarešta: ILO.
- International Labour Organisation (ILO). 2007b. *Towards an internationally accepted statistical definition of child labour: children's activities and their definitions*. Dostopno na: <http://www.ilo.org/ipeccinfo/product/download.do?type=document&id=7871> (28. maj 2016)
- James, Allison in Alan Prout. 1997. *Constructing and Reconstructing Childhood*. London: Falmer Press.
- James, Allison, Chris Jenks in Alan Prout. 1998. *Theorizing Childhood*. Cambridge: Polity Press.
- Jenks, Chris. 1996. *Childhood*. London: Routledge.
- Kalikova, Nelli, Kurbatova, Aljona in Ave Talu. 2002. *Investigation the Worst Forms of Child Labour No. 37. Estonia. Children and Adolescents Involved in Drug Use and Trafficking: A Rapid Assessment*. Geneva: International Labour Organization International Programme on the Elimination of Child Labour (IPEC).
- Kern, Christopher. 2000. Child labour: The international law and corporate impact. *Syracuse Journal of International Law and Commerce*, 27: 177–185.

Konvencija št. 138 o minimalni starosti za sklenitev delovnega razmerja. Dostopno na: <http://www.pisrs.si/Pis.web/mednarodnaPogodba?id=UN%20ILO-19730526/02M> (10. maj 2016)

Martin, Mervyn. 2013. Chil labour: parameters, developmental implications, causes and consequences. *Contemporary Social Science*, 8 (2): 156–165.

Neumayer, Eric in Indra de Soysa. 2004. Trade Openness, Foreign Direct Investment and Child Labor. *World Development*, 33 (1): 43–63.

Noguchi, Yoshie. 2010. 20 years of the Convention on the Rights of the Child and International Action against Child Labour. *International Journal of Children's Rights*, (18): 515–534.

Nussbaum, Martha. 2000. *Women and Human Development: the Capabilities Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.

Prout, Alan. 2005. *The Future of Childhood: Towards the interdisciplinary study of childhood*. London and New York: RoutledgeFalmer.

Puhar, Alenka. 2004. *Prvotno besedilo življenja: oris zgodovine otroštva na Slovenskem v 19. stoletju*. Ljubljana: Studia humanitatis.

Psacharopoulos, George. 1997. Child labor versus educational attainment. Some evidence from Latin America. *Journal of Population Economics*, 10: 377–386.

Qvortrup, Jens, Bardy, Marjatta, Giovanni Sgritta in Helmut Wintersberger. 1994. *Childhood Matters: Social Theory, Practice and Politics*. Aldershot: Avebury.

Qvortrup, Jens, William A. Corsaro in Michael-Sebastian Honig. 2011. *The Palgrave Handbook of Childhood Studies*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan.

Ranjan, Priya. 2001. Credit constraints and the phenomenon of child labor. *Journal of Development Economics*, 64: 81– 02.

Ravallion, Martin in Quentin Wodon. 2000. Does Child Labor displace Schooling? Evidence on Behavioural Responses to and enrollment subsidy. *The Economic Journal*, 110: 158–175.

Ray, Ranjan. 2000. Analysis of Child labour in Peru and Pakistan: A comparative study. *Journal of Population Economics*, 13: 3–19.

Robson, Elsbeth. 2004. Hidden Child Workers: Young Carers in Zimbabwe. *Antipode*, 227–247.

Sen, Amartya. 2001. *Development as Freedom*. Oxford: Oxford University Press.

Švab, Alenka. 2001. *Družina: od modernosti k postmodernosti*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

UNICEF. 2004. *UNICEF Executive Board Classification of Labour 1986*.